ੴ

ਆਨਰੇਰੀ ਸੰਪਾਦਕ : ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਮੁੱਲ : 10 ਰੁਪਏ ❑ ਨਵੰਬਰ 1998

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਸੰਪਾਦਕ (ਆਨਰੇਰੀ)
ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ
ਐਮ. ਏ. (ਸੰਗੀਤ, ਪੰਜਾਬੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਐਨ) ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ.

ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਤਰਸੀ

ਸਹਿਯੋਗੀ
ਸ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਚੋਪੜਾ
ਸ. ਜੋਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੋਹਲ
ਡਾ. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਸੋਮਲ
ਸ. ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ
ਪ੍ਰੋ. ਸਤਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਚਿੱਤਰਕਾਰ
ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ

ਲੇ ਆਉਟ : ਸੋਹਲ ਸਪੈਸ਼ਲਸ

ਸਰਪ੍ਰਸਤ
ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਟ੍ਰਸਟ (ਰਜਿ.)
1051 ਸੈਕਟਰ 27 ਬੀ,
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
ਫੋਨ– 650696

ਚੰਦੇ ਦਾ ਵੇਰਵਾ:		ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਲਈ ਪਤਾ :
ਇਕ ਕਾਪੀ	10 ਰੁ.	ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ ਰਜਿ.
ਸਲਾਨਾ	100 ਰੁ.	422, ਸੈਕਟਰ 15–ਏ,
ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ (15 ਸਾਲ)	1000 ਰੁ.	ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ –160 015
ਵਿਦੇਸ਼ ਸਲਾਨਾ	500 ਰੁ.	ਫੋਨ : 772660
ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ (15 ਸਾਲ)	5000 ਰੁ.	

ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

ਪਿਛਲਾ ਕਵਰ	3000 ਰੁ.
ਕਵਰ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪੰਨੇ	2000 ਰੁ.
ਸਧਾਰਨ ਪੂਰਾ ਪੰਨਾ	1500 ਰੁ.

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ

ਅੰਕ 11 ਸਾਲ ਦਸਵਾਂ ਨਵੰਬਰ 1998

ਮਿੱਤਰ ਅਸਾਡੜੇ ਸੇਈ 2

ਕਰਉ ਬੇਨੰਤੀਆ 3

ਕੀਰਤਨ ਪਰਮਾਣ
ਗਿ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ 'ਪਟਿਆਲਾ' 4

ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਗੀ ਦੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਦੇਣ
ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਹਉਰਾ 7

ਤਬਲੇ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ
ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ 10

50–ਵੀਂ ਵਰ੍ਹੇ ਗੰਢ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੰਗੀਤ
ਡਾ. ਡੀ. ਐਸ. ਨਰੂਲਾ 13

When There is Little Gain From Scriptiural Singing[1]
Dr. (Bhai) Harbans Lal[2] 18

ਨੋਟੇਸ਼ਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ
ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ 23

ਸੁਰ ਲਿਪੀਆਂ : ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ, ਧਨਾਸਰੀ, ਟੋਡੀ, ਕਲਿਆਨ
ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ 26

Matrimonial 30

ਜੰਤਰੀ 32

* ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ ਦਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

* 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਲਈ ਚੈੱਕ/ਡਰਾਫਟ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ' ਦੇ ਨਾਮ ਹੀ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਜੀ।

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਧਾਨ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ' ਨੇ ਸਿਰਜਣਾ ਪ੍ਰਿੰਟਿਰਜ਼ ਅਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨਰਜ਼ ਐਸ. ਸੀ. ਐਫ. 107, ਫੇਜ਼–7, ਮੋਹਾਲੀ ਤੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ 422, ਸੈਕਟਰ 15–ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

ਮਿਤ੍ਰ ਅਸਾਡੜੇ ਸੇਈ

I appreciate your efforts in publishing the journal on this Vital subject. I took forward to receving every issue and enjoy reading.

USA *Dr. (Bhai) Harbans Lal.*

'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਹੁਣ ਇਤਨਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਣ ਲਗ ਪਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲਾਈਫ ਮੈਂਬਰ ਸ਼ਿਪ ਲਈ ਮਾਇਆ ਭੇਜ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਚਿਨਾਈ (ਮਦਰਾਸ) *ਅਮਰਦੀਪ ਸਿੰਘ*

ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰ. ਤੀਰਥ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦਿਲਰੁਬਾ ਵਾਦਕ ਬਾਬਾ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਰੇ ਜੋ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਉਹ ਨਿਵੇਕਲੀ ਅਤੇ ਦਿਲਟੁੰਬਵੀਂ ਹੈ।

ਮਲੋਟ *ਪ੍ਰੋ. ਐਮ. ਐਸ. ਸਚਦੇਵਾ*

ਅਕਤੂਬਰ ਅੰਕ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਵਿੱਚ ਬੋਲਚਾਲ ਸੰਬੰਧੀ ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ ਨੇ ਤਬਲੇ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਸਪਸ਼ਟ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਤਬਲਾ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਭਰਪੂਰ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਗੇ। ਬਬਲੀ ਐਸ. ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲੇਖ ਭਾਵਪੂਰਤ ਹਨ। ਸ੍ਰ. ਤੀਰਥ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਬਾਬਾ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦਿਲਰੁਬਾ ਵਾਦਕ ਬਾਰੇ ਲੇਖ ਵਿਚੋਂ ਜਿਥੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਦੁੱਖ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਜੀ ਅਤਿ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸਨ "ਜੀਵਤ ਪਿਤਰ ਨ ਮਾਨੈ ਕੋਊ" ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਕੋਈ ਸਾਰ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਬਰਸੀਆਂ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਖੈਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਬੜੇ ਗੁਣੀ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਇਨਾਮ ਆਦਿ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸੰਗਰੂਰ *ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਹੰਸ*

ਅਕਤੂਬਰ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਸੰਗੀਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਬੜੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ। ਲੇਖ 'ਗੁਰ ਸਿਖ ਦੇ ਲੱਛਣ' ਅਤੇ 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਉਦਮ' ਕਾਬਲੇ ਤਾਰੀਫ਼ ਹਨ। 'ਤਬਲੇ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਨਿਕਾਸ ਵਿਧੀ' ਅਤੇ 'ਦਿਲਰੁਬਾ ਵਾਦਕ-ਬਾਬਾ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਸਦਕਾ ਇਹ ਅੰਕ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਦੇ ਕੁਝ ਪੰਨੇ ਵਧਾਏ ਜਾਣ।

ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਵਿਦਵਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਅਤੇ ਸਿਰਮੌਰ ਢਾਡੀ ਗਿ: ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਜੀ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁਖ ਹੋਇਆ। ਅਸੀਂ ਮਲੋਟ ਦੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਜਲੀ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਿਟਾਰ ਵਾਦਕ ਸ੍ਰ. ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੜਕ ਹਾਦਸੇ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਬੇਵਕਤੀ ਮੌਤ ਦਾ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਫਸੋਸ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਬਖਸ਼ੇ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ ਦਾ ਬਲ ਬਖਸ਼ੇ।

ਮਲੋਟ *ਪ੍ਰੋ. ਮੰਗਤ ਸਿੰਘ ਮਸਤਾਨਾ*

'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਵਧੀਆ ਮੈਗਜੀਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਲਈ ਸ਼ੁਭਇਛਾਵਾਂ ਸਹਿਤ ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਲਈ ਮਾਇਆ ਭੇਜ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਸ੍ਰ. ਜਸਕਰਨ ਸਿੰਘ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
ਸ੍ਰ. ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮੰਕੂ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ
ਸਰਦਾਰਨੀ ਕੁਲਦੀਪ ਕੌਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ
ਸਰਦਾਰਨੀ ਗੁਰਚਰਨ ਕੌਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
ਜੇ. ਐਸ. ਸਲੂਜਾ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ
ਦੀ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਆਵਾਜ਼

ਸਿੱਖ ਲੀਗ

(ਪੰਦਰਵਾੜਾ)

2602, ਸ਼ਾਦੀਪੁਰ ਮੇਨ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ-8
ਫੋਨ: 5707096

ਤਿੰਨ ਅਨਮੋਲ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਰਾਗ-ਰਤਨਾਵਲੀ (ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ)
2. ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ
3. ਸਹਿਜ ਧੁਨ (ਪ੍ਰੋ. ਪਰਮਜੋਤ ਸਿੰਘ)

ਕੇਵਲ ਸੌ ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ
ਡਾਕ ਖਰਚ ਸਮੇਤ
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ
422 ਸੈਕਟਰ 15 ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਕਰਉ ਬੇਨੰਤੀਆ

ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ

ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਸੈਮੀਨਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਕੰਢੇ ਘੱਟ ਹੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿੱਚ 'ਡਾਢੇ ਦਾ ਸੱਤੀ ਵੀਹੀ ਸੌ' ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਿਹਾ ਹੈ :

ਕਲਹਿ ਬੁਰੀ ਸੰਸਾਰਿ ਵਾਦੇ ਖਪੀਐ॥ ਵਿਣੁ ਨਾਵੈ ਵੇਕਾਰਿ ਭਰਮੇ ਪਚੀਐ॥
(ਵਾਰ ਮਾਝ ੧, (੯), ਪੰ.੧੪੨)

ਕਤ ਝਖਿ ਝਖਿ ਅਉਰਨ ਸਮਝਾਵਾ॥
ਝਗਰੁ ਕੀਏ ਝਗਰਉ ਹੀ ਪਾਵਾ॥
(ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ, (੧੫), ਪੰ. ੩੪੧)

ਵਾਚੈ ਵਾਦੁ ਨ ਬੇਦੁ ਬੀਚਾਰੈ॥ ਆਪਿ ਡੁਬੈ ਕਿਉ ਪਿਤਰਾ ਤਾਰੈ॥
(ਰਾਮਕਲੀ ੧, ਅ-੪, ਪੰ. ੯੦੪)

ਬਿਨੁ ਬਾਦ ਬਿਰੋਧਹਿ ਕੋਈ ਨਾਹੀ॥ ਮੈ ਦੇਖਾਲਿਹੁ ਤਿਸੁ ਸਾਲਾਹੀ॥
(ਮਾਰੂ ੧, ਸੋ-੫, ਪੰ. ੧੦੨੫)

ਬਾਦੁ ਬਿਬਾਦੁ ਕਾਹੂ ਸਿਉ ਨਾ ਕੀਜੈ॥ ਰਸਨਾ ਰਾਮ ਰਸਾਇਨੁ ਪੀਜੈ॥
(ਭੈਰਉ ਨਾਮਦੇਵ, ੫-੪, ਪੰ. ੧੧੬੪)

ਵਾਦ ਵਿਰੋਧ ਨ ਪਾਇਆ ਜਾਇ॥
ਮਨੁ ਤਨੁ ਫੀਕਾ ਦੂਜੈ ਭਾਇ॥
ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਸਚਿ ਲਿਵ ਲਾਇ॥
(ਗਉੜੀ ੩, ਅ-੩, ਪੰ. ੧੩੦)

ਸਰਬ ਭੂਤ ਏਕੈ ਕਰਿ ਜਾਨਿਆ ਚੂਕੇ ਬਾਦ ਬਿਬਾਦਾ॥
(ਆਸਾ ਕਬੀਰ, ਪ-੬, ਪੰ. ੪੮੩)

ਬਾਦੀ ਬਿਨਸਹਿ ਸੇਵਕ ਗੁਰ ਕੈ ਹੇਤਿ ਪਿਆਰੀ॥
(ਰਾਮਕਲੀ ੩, ਅ-੪, ਪੰ. ੯੧੧)

ਖੋਜੀ ਉਪਜੈ ਬਾਦੀ ਬਿਨਸੈ ਹਉ ਬਲਿ ਬਲਿ ਗੁਰ ਕਰਤਾਰਾ॥
(ਮਲਾਰ ੧, ਪ-੩, ਪੰ. ੧੨੫੫)

ਜਿਨੀ ਨਾਮੁ ਵਿਸਾਰਿਆ ਕੂੜੇ ਕਹਣ ਕਹੰਨਿ॥-------
ਦੁਸਟਾਂ ਸੇਤੀ ਪਿਰਹੜੀ ਜਨ ਸਿਉ ਵਾਦੁ ਕਰੰਨਿ।
(ਵਾਰ ਬਿਲਾਵਲ, ੩, (੧੨) ਪੰ. ੮੩੧)

ਝੂਠੀ ਮਨ ਕੀ ਮਤਿ ਹੈ ਕਰਣੀ ਬਾਦ ਬਿਬਾਦ॥
ਝੂਠੇ ਵਿਚ ਅਹੰਕਰਣ ਹੈ ਖਸਮ ਨ ਪਾਵੈ ਸਾਦੁ॥
(ਪ੍ਰਭਾਤੀ ੧, ਅ-੩, ਪੰ. ੧੩੪੩)

ਪੜਿ ਪੜਿ ਪੰਡਿਤ ਵਾਦੁ ਵਖਾਣਦੇ ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਸੁਆਇ॥
(ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ ੪, (੧੪) ਪੰ. ੧੨੪੬)

ਪੜਿ ਪੜਿ ਪੰਡਿਤ ਬਾਦੁ ਵਖਾਣੈ॥
ਭੀਤਰਿ ਹੋਦੀ ਵਸਤੁ ਨ ਜਾਣੈ॥
(ਗਉੜੀ ੪, ਪ-੪, ਪੰ. ੧੫੨)

ਪੜਿ ਪੜਿ ਲੂਝਹਿ ਬਾਦ ਵਖਾਣਹਿ ਮਿਲ ਮਾਇਆ ਸੁਰਤਿ ਗਵਾਈ॥
(ਭੈਰਉ ੩, ਪ- ੪, ਪੰ. ੧੧੩੧)

ਨਿੱਤਨੇਮ

PATH: DR. JAGIR SINGH JI

ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ
ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ
ਤ੍ਵ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਸਵੱਯੇ
ਚੌਪਈ
ਅਨੰਦੁ ਸਾਹਿਬ
ਅਰਦਾਸ

WORLD'S FIRST NITNEM CD

ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸੱਜਣ ਇਹ ਸੀ. ਡੀ. ਜ਼ਰੂਰ ਮੰਗਵਾਉਣ ਜੀ।

KFH ENTERPRISES (CANADA)
Produced by: Rashpal S. Kalsi
Suit# 172-151-10090-152 Street
Surrey, B.C. V3R 8X8 Fax: (604)584-9440
In U.K. 116-N. Hyde Rd, Hayes, Middlesex, U.K. UB3 4NQ
Tel/Fax: 0181-581-1914

NORTH AMERICAN DISTRIBUTION BY:
MUSIC WAVES PROD./RAVIB VIDEO
Unit 101, 8334-128 Street, Surey. B.C. V3MT 62
Ph: (604) 599-1110-(604) 599-6063

ਕੀਰਤਨ ਪਰਮਾਣ

ਗਿ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ 'ਪਟਿਆਲਾ'

ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਜੋਟੀਆਂ ਵਾਲੀ ਧਾਰਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਨੇ, ਢੋਲਕੀ ਚਿਮਟੇ-ਛੈਣਿਆਂ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਧਾਰਨਾਂ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ, ਵਾਜੇ ਜੋੜੀ ਨਾਲ, ਲੈਅ, ਸੁਰ, ਤਾਲ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ, ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ, ਰਬਾਬ, ਸਿਰੰਦਾ, ਤਾਊਸ, ਦਿਲਰੁਬਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਸਮੇਂ ਸ਼ਬਦ-ਪਰਮਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ, ਸਲੋਕ, ਛੰਤ ਜਾਂ ਪਉੜੀ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਮਿਲਦੇ-ਜੁਲਦੇ ਸਰੂਪਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਸਲੋਕਾਂ, ਛੰਤਾਂ ਅਤੇ ਪੰਗਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹਜੇ ਬੋਲ ਕੇ ਜਾਂ ਅਲਾਪ ਕਰਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵਨ ਕਰਾਉਣਾ, ਇਹ ਬਿਧੀ 'ਕੀਰਤਨ ਪਰਮਾਣ' ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ।

ਕਈ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਣਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਉੱਥੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਕੱਚੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ-ਆਸ਼ਾ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਆਨੇ ਸੱਚੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮਾਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ? ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਇਉਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਬਦ-ਪਰਮਾਣਾਂ ਦਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕਚਿਆਈ ਜਾਂ ਪਕਿਆਈ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਰਮਾਣ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁਖ-ਮੰਤਵ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਤਾਤ-ਪਰਜ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਮਨੁੱਖੀ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਗੁਰੂ-ਬੋਲਾਂ (ਸ਼ਬਦ-ਪਰਮਾਣਾਂ) ਰਾਹੀਂ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਪਰਮਾਣ ਦੇਣ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਹ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਰਹੁਰੀਤੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਇਕੋ ਭਾਵ ਦੇ, ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ-ਸਰੂਪ ਵਾਲੇ ਕਈ ਸਲੋਕ ਛੰਤ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ, ਕੀ ਇਹ ਪਰਮਾਣਾਂ ਵਾਂਗ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਸੂਚਕ ਨਹੀਂ? ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਲਗਭੱਗ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਾਰਾਂ, ਸਵਈਏ ਅਤੇ ਕਬਿਤ ਪਰਮਾਣ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਪਰਮਾਣ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰੂਪ ਹਨ, ਜਾਂ ਸੌਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਆਖੀਏ ਕਿ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਟੇਕ (ਰਹਾਉ) (ਸਥਾਈ) ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਭੋਜਨ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਪਰਮਾਣ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਭੋਜਨ ਵਿਚ ਮਿੱਠੇ, ਸਲੂਣੇ ਅਤੇ ਖੱਟੇ ਰਸਾਂ ਵਾਲੇ ਰਸਦਾਇਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਾਂਗ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਜੋ ਸੁੰਦਰ ਬੋਲ ਬੋਲੇ, ਸੁਣੇ ਤੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਗੁਰਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਵਾਕ ਹੈ-

ਸਭਿ ਰਸ ਮਿਠੇ ਮੰਨਿਐ, ਸੁਣਿਐ ਸਾਲੋਣੇ॥
ਖਟ ਤੁਰਸੀ ਮੁਖਿ ਬੋਲਣਾ, ਮਾਰਣ ਨਾਦ ਕੀਏ॥
ਛਤੀਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਾਉ ਏਕੁ,
ਜਾ ਕਉ ਨਦਰਿ ਕਰੇਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੬)

ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦ-ਪਰਮਾਣ ਜੇ ਢੁਕਵੇਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਕੀਰਤਨ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੀ ਬ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਵਧਾਨਤਾ ਹੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਅਮਿਉ ਰਸ ਦਾ ਰਸੀਆ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਬੇ-ਲੋੜੇ ਜਾਂ ਅਢੁਕਵੇਂ ਪਰਮਾਣ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਫਿੱਕਾਪਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਣ ਦੇਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਕਲਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਰਾਗੀ ਜੱਥਾ ਹੀ ਨਿਪੁੰਨ ਹੈ। ਇਸ ਕਲਾ ਦੀ ਪਰਦਰਸ਼ਨੀ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਖੁੱਟ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਕੰਠਾਗਰ ਹੋਵੇ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਾਠ ਦਾ ਇਤਨਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਅਭਿਆਸ ਹੋਵੇ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਪਰਮਾਣ ਉਸਾਰੂ ਜਲ ਵਾਂਗ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਹਿਰਦੇ 'ਚੋਂ ਫੁੱਟ ਫੁੱਟ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਈ ਜਾਣ; ਭਾਵ ਕੀਰਤਨੀਏ ਦੀ ਸੁਰਤਿ ਸੋਚ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਕੇ ਪਰਮਾਣਾਂ ਦੀ ਢੂੰਢ ਵਿਚ ਖੁੱਭੇ ਹੀ ਨਾ। ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਕਲਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੂਹ ਰਾਗੀ ਜੱਥਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਉਤੇਜਤ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਉਚਾਰਨ, ਫਿਰ ਅਰਥ ਬੋਧ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਸਚਿਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਣ ਦੇਣ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਸਥਾਈ ਵਾਲੀ ਪੰਕਤੀ ਦੇ ਅੱਖਰੀਂ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਅਖਰੀ ਸ਼ਬਦ-ਪਰਮਾਣ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਆਮ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਟੇਕ ਹੋਵੇ-

ਰੇ ਮਨ ਰਾਮ ਸਿਉ ਕਰਿ ਪ੍ਰੀਤਿ॥ (ਪੰਨਾ ੬੩੧)
ਅਤੇ ਪਰਮਾਣ ਹੋਵੇ-
ਜਗਤ ਮੈ ਝੂਠੀ ਦੇਖੀ ਪ੍ਰੀਤਿ॥ (ਪੰਨਾ ੫੩੬)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰੀਤਿ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੇਲ ਮੇਲਣਾ ਅਢੁਕਵੇਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲੀ ਪੰਗਤੀ ਵਿਚ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਕੇ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਮਨਾ! ਤੂੰ ਰਾਮ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਕਰ ਪਰ ਦੂਜੀ ਪੰਗਤੀ ਅਨਯਪੁਰਖ ਵਿਚ ਨਿਜੀ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸਾਂ ਜਗਤ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰੀਤ ਵੇਖੀ ਹੈ ਉਹ ਝੂਠੀ ਹੈ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦੇ ਸੁਹਿਰਦ ਵੀਰ ਭਾਈ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰਿਹ ਵਿਖੇ ਕੀਰਤਨ ਸਮਾਗਮ ਹੋਇਆ। ਉਥੇ ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਟੇਕ ਰੱਖੀ-

ਹਮਰੀ ਗਣਤ ਨ ਗਣੀਆ, ਕਾਈ,
ਅਪਣਾ ਬਿਰਦੁ ਪਛਾਣਿ॥ (ਪੰਨ ੬੧੯)

ਅਤੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਜੀ ਨੇ ਪਰਮਾਣ ਦੇਣੇ ਅਰੰਭੇ-

੧ ਅਸੀ ਖਤੇ ਬਹੁਤ ਕਮਾਵਦੇ,
ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਰਾਵਾਰੁ॥
ਹਰਿ ਕਿਰਪਾ ਕਰਿ ਕੈ ਬਖਸਿ ਲੈਹੁ,
ਹਉ ਪਾਪੀ ਵਡ ਗੁਨਹਗਾਰੁ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੧੬)

੨ ਕਿਰਪਾ ਕਰਹੁ ਦੀਨ ਕੇ ਦਾਤੇ,
ਮੇਰਾ ਗੁਣੁ ਅਵਗਣੁ ਨ ਬੀਚਾਰਹੁ ਕੋਈ॥
ਮਾਟੀ ਕਾ ਕਿਆ ਧੋਪੈ ਸੁਆਮੀ,
ਮਾਣਸ ਕੀ ਗਤਿ ਏਹੀ॥ (ਪੰਨਾ ੮੮੨)

ਹੁਣ ਜੇ ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਮਾਣਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਟੇਕ ਵਾਲੀ ਪੰਗਤੀ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਰੱਥ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਾਡੇ ਪਾਪ-ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਵਾਲਾ ਬਿਰਦ ਪਛਾਣ ਕੇ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਭਾਵ ਸਥਾਈ ਵਾਲੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਭੂਤ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਸੂਚਕ ਸਨ ਤੇ ਹੋਈ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਨੂੰ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਜੀ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਸਾਰੇ ਪਰਮਾਣ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬੇਨਤੀ ਰੂਪ ਦੇ ਸੂਚਕ ਸਨ। ਸੋ ਏਦਾਂ ਦੇ ਅਜੋੜ ਪਰਮਾਣ ਦੇਣ ਨਾਲੋਂ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਕਈ ਗੁਣਾ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਕਈ ਰਾਗੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇਂਦੇ ਵੀ ਵੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰੀਤੀ ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਥਿੜਕਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਈ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਜ਼ਰੂਰ ਕੰਠ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸੰਚਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਜਿਹੜੀ ਪੰਗਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਈ ਉਹ ਓਹੋ ਹੀ ਪੜ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਹਾਲਤ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪੋਥੀ ਵਾਜੇ ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਸੋਚੇ ਸਮਝੇ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇਣ ਦੀ ਖੇਚਲ ਨਾ ਕਰਿਆ ਕਰਨ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਵਿਰਲੇ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਹੋਣਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਬਹੁਤ ਕੰਠਾਗਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਢੁਕਵੇਂ ਤੇ ਭਾਵਕ ਪਰਮਾਣ ਦੇਂਦੇ ਹੋਣ। ਪਰਮਾਣ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲਾਂ ਵੱਲ ਖ਼ਾਸ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ-

੧. ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੰਠਾਗਰ ਹੋਵੇ,
੨. ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਨ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਣ,
੩. ਸ਼ਬਦ-ਅਰਥ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋਵੇ,
੪. ਸਥਾਈ (ਟੇਕ) ਰਹਾਉ ਵਾਲੀ ਪੰਕਤੀ ਹੋਵੇ।
੫. ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਕੇ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਜਿਸ ਦਾ ਉਹ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹਨ ਉਤਮ ਪੁਰਖ, ਮੱਧਮ ਪੁਰਖ ਜਾਂ ਅਨਯ ਪੁਰਖ ਵਿਚ ਹੈ।
੬. ਫਿਰ ਕਾਲ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਗਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸ਼ਬਦ ਤਿੰਨਾਂ ਕਾਲਾਂ (ਭੂਤ, ਭਵਿੱਖ, ਵਰਤਮਾਨ) ਵਿਚੋਂ ਕਿਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ।
੭. ਕਈ ਸੱਜਣ ਸਥਾਈ ਵਾਲੀ ਤੁਕ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ 'ਚੋਂ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਪਰਮਾਣ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ 'ਚੋਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਠੀਕ ਨਹੀਂ।

ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਪਰੰਕਤ ੭ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਾ ਅਪਨਾਏ ਜਾਣ ਓਦੋਂ ਤਕ ਕੀਰਤਨ-ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਧੂਰੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਲਗਾਂ-ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਹਰੇਕ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਵਰਤਮਾਨ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬੀਤੀ ਹੋਈ, ਜਾਂ ਅੱਗੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਗੱਲ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਪੋਲ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਰਥ ਬੋਧ ਦੀ ਘਾਟ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਮ ਰਾਗੀ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸਥਾਈ ਜੋ ਸੰਬੋਧਤ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਥਾਈ ਹੋਵੇ-

ਮਨ ਮੇਰੇ, ਕਰਤੇ ਨੋ ਸਾਲਾਹਿ॥
ਸਭੇ ਛਡਿ ਸਿਆਣਪਾ,
ਗੁਰ ਕੀ ਪੈਰੀ ਪਾਹਿ॥

ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਪਰਮਾਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ-

ਸੋਈ ਧਿਆਈਐ ਜੀਅੜੇ, ਸਿਰਿ ਸਾਹਾਂ ਪਾਤਿਸਾਹੁ॥
ਤਿਸ ਹੀ ਕੀ ਕਰਿ ਆਸ ਮਨ, ਜਿਸ ਕਾ ਸਭਸੁ ਵੇਸਾਹੁ॥
ਸਭਿ ਸਿਆਣਪਾ ਛਡਿ ਕੈ, ਗੁਰੂ ਕੀ ਚਰਣੀ ਪਾਹੁ॥
(ਪੰਨਾ ੪੮)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਥਾਈ ਹੋਵੇ-
ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ ਤੂੰ ਹੈ ਮੇਰਾ ਮਾਤਾ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੩)
ਅਤੇ ਪਰਮਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ-
ਪਿਤਾ ਹਮਾਰੋ ਵਡ ਗੋਸਾਈ॥ ਤਿਸੁ ਪਿਤਾ ਪਹਿ,
ਹਉ ਕਿਉ ਕਰਿ ਜਾਈ॥ (ਪੰਨਾ ੪੭੬)

ਤਾਂ ਇਹ ਇਕ ਅਢੁਕਵਾਂ ਪਰਮਾਣ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਮਾਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਪਿੱਛੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਵਿਚੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਕਰਕੇ ਪਰਮਾਣ ਦੇਣੇ ਅਰੰਭ ਕਰਨ ਤਾਂ ਬੜੇ ਟਿਕਵੇਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਣਿਆਲੇ ਤੀਰ ਸ਼ਬਦ ਪਰਮਾਣਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬੂੰਦ ਵਾਲਾ ਰਸ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਜੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਇਉਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਰਬਾਬੀਆਂ ਤੇ ਢਾਡੀਆਂ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਸਾਖੀਆਂ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀ ਰੀਤੀ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਰਹੁ-ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਬੇਰਸੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਮਨ ਘੜਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਸਾਖੀਆਂ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹਾਸ-ਰਸ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ

ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਵਿਆਖਿਆ-ਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕੱਚੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਰੁਬਾਈਆਂ ਅਤੇ ਦੋਹਰੇ ਆਦਿ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਸੁਣਾਉਣੇ ਅਰੰਭ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਬਿਬੇਕੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਹੋਣਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਤੌਖਲਾ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਮਿਲਾਵਟ ਹੀ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਧਾਰਨ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਸੱਚੀ ਤੇ ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪਰਖ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਬੁਧੀ-ਜੀਵੀਆਂ ਨੇ ਅਭੁੱਲ ਗੁਰੂ ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸਦੀਵੀ ਸਾਂਝ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਪਰਮਾਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕੀਤਾ।

ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਕਥਾ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਦਾਰਥ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨ ਹਨ, ਪਰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ। ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ 'ਕੀਰਤਨ' ਨੂੰ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਵਿਚ ਕਥਾ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਚੱਲ ਪਿਆ ਹੈ ਜੋ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਕੀਰਤਨ ਜਦੋਂ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਰਸਦਾ-ਵਸਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹੀ ਕਥਾ ਰੂਪ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਥਾ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੋਵੇਂ ਸੁਖਦਾਈ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ। ਗੁਰੂ-ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਧੁਨੀ ਉੱਠਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ ਦੇ ਭੋਗ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰ-ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕੀਰਤਨ, ਰਸ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਥਾ ਸੋਝੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਿੱਤ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਕਥਾ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਟਿਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕੋਈ ਭਿੰਨਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ।

ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਤਜਰਬਾ ਹੈ ਉਹ ਕੁਝ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸਰੋਤਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸ ਵਿਚ ਗੜੂੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੀ ਰੁਚੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਮਰੀਜ਼ ਨੂੰ ਮਾਰਫੀਏ ਦਾ ਟੀਕਾ ਲਾ ਕੇ ਸੁੰਨ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।
ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਝੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ-

> ਮਿਲਿ ਸਖੀਆ, ਪੁਛਹਿ, ਕਹੁ ਕੰਤ ਨੀਸਾਣੀ॥
> ਰਸਿ ਪ੍ਰੇਮ ਭਰੀ, ਕਛੁ ਬੋਲਿ ਨ ਜਾਣੀ॥
> ਗੁਣ ਗੂੜ ਗੁਪਤ ਅਪਾਰ ਕਰਤੇ, ਨਿਗਮ ਅੰਤ ਨ ਪਾਵਹੇ॥
> ਭਗਤਿ ਭਾਇ ਧਿਆਇ ਸੁਆਮੀ, ਸਦਾ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਵਹੇ॥
> ਸਗਲ ਗੁਣ ਸੁਗਿਆਨੁ ਪੂਰਨ, ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭ ਭਾਣੀ॥
> ਬਿਨਵੰਤਿ ਨਾਨਕ ਰੰਗਿ ਰਾਤੀ, ਪ੍ਰੇਮ ਸਹਿਜ ਸਮਾਣੀ॥

ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੈਕਟਰ ੨੨ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰੂ ਪਿਆਰੇ ਗੁਰਮਤਿ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਆਏ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਜਿਥੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਉਥੇ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਕੀਰਤਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਟੇਕ ਰੱਖੀ ਸੀ-

> ਵਾਹੁ ਖਸਮ ਤੂ ਵਾਹੁ,
> ਜਿਨਿ ਰਚਿ ਰਚਨਾ ਹਮ ਕੀਏ॥ (ਪੰਨਾ ੧੮੮)

ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ ਝੀਮੀ ਬਾਣ ਨਾਲ ਆਪ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸੁਰਤਿ ਇਕਾਗਰ ਰਹੀ ਅਤੇ ਅਨੂਠਾ ਰਸ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਹੀ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਬ੍ਰਿਤੀ ਟੁੱਟ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਕ ਨਿਚੋੜ ਇਹ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕੀਰਤਨ ਕੇਵਲ ਕੰਠ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸਧਾਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਣਾਉਣਾ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਇਹ ਜੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਦੀ ਬ੍ਰਿਤੀ ਸੁਰਤੀ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਸਾਈਂ ਨਾਲ ਪਿਉਂਦ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸਾਂਈਂ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨਾਲ ਨਾ ਜੁੜਦੀ।

ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਹੋ ਹੀ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸਮੇਂ ਤੇ ਇਕੋ ਹੀ ਕੰਮ ਹੋਵੇ 'ਕਥਾ ਜਾਂ ਕੀਰਤਨ'। ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਵਿਖਾਖਿਆ ਵਾਲੀ ਪਰਪਾਟੀ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਤਾਂ ਲੋੜ ਪਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਹੱਥ ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਵਿਦਵਾਨ, ਰਾਗੀ, ਗਰੰਥੀ ਅਤੇ ਕਥਾਕਾਰ ਹੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਤਾਈਂ ਸੁਣਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ਪਰ ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਜਨਮ-ਸਾਖੀਆਂ ਛਾਪਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੱਚ ਪੁੱਛੋ ਤਾਂ ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨ ਵਰਗੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਪਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਮਤਿ ਸਨੇਹੀਆਂ ਦਾ ਇਸੇ ਵਿਚ ਭਲਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਕਥਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਗੁਰਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪਾਏ ਪੂਰਨਿਆਂ ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਫਲ ਕਰਨ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਰਾਗ-ਰਤਨਾਵਲੀ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ 50 ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੋ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਨਿਵਕੇਲੀਆਂ ਸੁਰ ਲਿਪੀਆਂ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਬੜੀ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਾਬਤ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸੰਪਾਦਕ: ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੁਪਤਨੀ ਪ੍ਰੋ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ। ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀ: ਪਟਿਆਲਾ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਤਰਨ ਟ੍ਰਸਟ, 422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ- 160 015

ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਗੀ ਦੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਦੇਣ

ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਹਉਰਾ

ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਰਾਗੀ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਕਰਦੇ। ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੇ, ਕੀਰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਤੇ ਅੰਤ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜ ਗਏ, ਸਦਾ ਲਈ।

ਬਾਲਕ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਸੰਤ ਭਾਈ ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਅਸੀਸਾਂ ਭਰੀ ਅਰਦਾਸ ਸਦਕਾ ਆਪਣੀ ਸੀਤਲ ਸੁਭਾਅ ਮਾਤਾ, ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸਤਭਿਰਾਈ ਜੀ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ੧੯੭੯ ਵਿੱਚ, ਭਾਈ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮਿਆ। ਇਸ ਬਾਲਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰਮੁਖ ਦਾਦਾ ਭਾਈ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੋਦੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਲੋਰੀਆਂ ਲਈਆਂ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ।

ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਉਸਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੇਵਲ ੪੬-੪੭ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਆਯੂ ਬਤੀਤ ਕੀਤੀ ਤੇ "ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਦੇਸ਼" ਉਡਾਰੀ ਮਾਰ ਗਏ। ਆਪਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ "ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਗੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ 'ਚੋਂ ਸਨ, ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਤਪਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਸਗੋਂ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਕੌਮ ਦੀਆਂ ਖਾਸ ਲੋੜਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।"

ਆਪਣੀ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਆਯੂ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤਪਤ-ਹਿਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਮਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਫੁਹਾਰਾਂ ਨਾਲ ਠਾਰਿਆ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵਲੋਂ ਮਿਲੀ ਸੰਖੇਪ ਆਯੂ ਗੁਜ਼ਾਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਵਿਦਿਅਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਰਪੂਰ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਪੰਥਕ-ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਆਪਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ 'ਤੇ "ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ" ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਸੁਯੋਗ-ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, "ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਰਤੀ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਗੁੰਜ਼ਾਇਸ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦਿੱਲ-ਖਿੱਚਵੀਆਂ ਤਕਰੀਰਾਂ ਨਾਲ ਜਿੰਨੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਸਤਕਤਾ, ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਗੰਦ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਬਣਾ, ਗੁਰ ਗੋਦੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਇਕੱਲੇ ਜਰਨੈਲ ਨੇ ਬਿਠਾਇਆ, ਉਨਾਂ ਕੰਮ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।"

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਨ, "ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਪਹੁ-ਫੁਟਾਲੇ ਦੀ ਇਕ ਰਿਸ਼ਮ ਸੀ, ਜੋ ਨਵੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਉਦੈ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਭਾਵ ਸੀ। ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਅੰਦਰੋਂ ਰੁਚੀ ਸੀ। ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਨਾਲ ਕਮਾਲ ਸੀ ਫਸਾਹਤ ਦਾ। ਕਥਨੀ ਵਿੱਚ ਬਰਕਤ ਸੀ। ਦਾਤ ਸਾਈਂ ਦੀ-ਪਰ ਅੰਦਰਲੇ ਧਰਮ ਭਾਗ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਉਸ ਦੇ ਕਥਨ ਵਿੱਚ ਕਲਾ ਕੌਸ਼ਲ ਦਾ ਕਮਾਲ ਦਿਖਾਲਦੇ ਸਨ।" (ਅਮੋਲਕ ਹੀਰਾ, ਪੰਨਾ ੨੧੫-੧੬) ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ 'ਚ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ:

"ਤੂੰ ਭਰਾਵਾ ਦੱਸਿਆ-ਮਨੁੱਖ ਹੋਣਾ! ਬੱਸ ਮਿੱਠੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ, ਸਿੱਖ ਹੋਣਾ, ਚੁੱਪ ਹੋਣਾ, ਕੰਬ ਖਲੋਣਾ, ਪਥਰ ਮੋਮ ਕਰਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ, ਦਿਲ ਛੁਪਾਣਾ ਆਪਣਾ ਤੇ ਦਿਲ ਹਿਲਾਣਾ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਰਹਿਣਾ ਨਿਮਾਣਾ, ਪਰ ਸਦਾ ਉਠਾਣਾ ਝੰਡਾ ਅਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ।"

ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਗੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ, ਸਾਰੀਆਂ ਵਡਿਆਈਆਂ, ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ, ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਕਮਜ਼ੋਰ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ-ਕਲਮ ਤੋਂ ਬਿਆਨ ਕਰਨੇ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਅੱਜ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਰਸੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਤੇ ਅਕਾਲੀ-ਲਹਿਰ 'ਚ ਪਾਏ ਯੋਗਦਾਨ ਬਾਰੇ ਹੀ, ਸੰਖੇਪ-ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੰਥ-ਸੇਵਕ ਤੇ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਕੇ ਹੀ, ਦੇਣ ਦੀ ਨਿਮਾਣੀ ਜਿਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ।

ਇਕ ਪੰਥ-ਸੇਵਕ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ-ਲਹਿਰ ਦਾ ਅਸਰ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਉਹ ਦਿਲੋਂ-ਜਾਨੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪਦੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਪੰਥਕ-ਜੋਸ਼ ਤੇ ਦਰਦ ਸਦਾ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ-ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਵੱਧਦੀ ਗਈ, ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਅਰਪਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆ। ੧੯੧੯ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦੇ ਹਤਿਆਰੇ "ਡਾਇਰ" ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਰਬਰਾਹ ਤੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸਿਰੋਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ੂਨ ਨੇ ਉਬਾਲਾ ਖਾਧਾ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ-ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਅੰਦੋਲਨ, ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ

ਅਕਾਲੀ-ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਨੇ, ਅਖੌਤੀ ਅਛੂਤ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਜਾਉਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਖਾਲਸਾ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਸਿੰਘ ਇਕੱਠੇ ਹੋਕੇ ੧੨ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੨੦ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਦੀ ਭੇਟ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਉਪ੍ਰੰਤ ਸੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। "ਹੁਕਮਨਾਮਾ" ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ- "ਨਿਗੁਣਿਆਂ ਨੋ ਆਪੇ ਬਖਸਿ ਲਏ ਭਾਈ ਹਰਿ ਜੀਉ ਆਪੇ ਬਖਸਿ ਮਿਲਾਏ।। ਗੁਣਹੀਨ ਹਮ ਅਪਰਾਧੀ। ਭਾਈ ਪੂਰੇ ਸਤਿਗੁਰਿ ਲਏ ਰਲਾਇ।।"

(ਅੰਗ ੬੩੮)

ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਸੁਣ ਕੇ ਪੁਜਾਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਛੱਡ ਕੇ ਦੌੜ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਾ ਫਲਸਰੂਪ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਾ। ਕਮੇਟੀ ਤਾਂ ਬਣ ਗਈ ਪਰ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਸਰਬਰਾਹ ਪਾਸ ਹੀ ਰਹੀਆਂ ਇਸ 'ਤੇ "ਚਾਬੀਆਂ ਦਾ ਮੋਰਚਾ" ਲੱਗਾ। ਪੂਰੇ ਇਕ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਪਿੱਛੋਂ ੧੯ ਜਨਵਰੀ ੧੯੨੨ ਨੂੰ ਚਾਬੀਆਂ ਪੰਥ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਮੋਰਚਾ ਫਤਹਿ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ "ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬੇਤਾਜ ਬਾਦਸ਼ਾਹ" ਸਰਦਾਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਤਾਰ ਰਾਹੀ ਵਧਾਈ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੰਗ ਅੱਧੀ ਜਿੱਤੀ ਗਈ।"

੨੦ ਫਰਵਰੀ ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ-ਸ਼ਾਕਾ ਵਰਤ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਕਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਨਾਲ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ। ਅਨੇਕਾਂ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਹੋਈ। ਗੱਡੀਆਂ ਬੰਦ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਗਤਾਂ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਪੁੱਜੀਆਂ। ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਗੀ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਪੁੱਜੇ। ਆਪ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਪ ਵੈਰਾਗ-ਮਈ ਸ਼ਬਦ ਤੇ "ਮਰਉ ਤਾ ਹਰਿ ਕੇ ਦੁਆਰ;" ਆਦਿ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁਲ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਧ ਸੜੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਤੇ ਕਈ ਲੱਤਾਂ-ਬਾਹਾਂ ਖਿਲਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। 'ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਕਰੁਣਾਮਈ ਸੀ। ਜਦ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਚੋਖੰਡੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕੀਤੀ ਬੀੜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਆਪ ਦੀਆਂ ਭੁੱਬਾਂ ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਸ. ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲਿਖਣ ਅਨੁਸਾਰ "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬੀੜ, ਜੋ ਕਈ ਗੋਲੀਆ ਨਾਲ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਲਾਗੇ, ਖੁਲ੍ਹੇ ਥਾਂ 'ਤੇ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਗੀ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੋ ਗੁਰ-ਵਾਕ ਆਇਆ, ਉਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਦ ਸਨ:- "ਤਪਿ ਤਪਿ ਲੁਹਿ ਲੁਹਿ ਹਾਥ ਮਰੋਰਉ ਬਾਵਲਿ ਹੋਈ ਸੋ ਸਹੁ ਲੋਰਉ......." ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਹ ਤੁੱਕ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨੇਤਰਾਂ ਚੋਂ ਨੀਰ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਚਮੁੱਚ "ਮੈਂ ਨੀਰ ਵਹੇ ਵਹਿ ਚਲੇ ਜੀਉ" ਦਾ ਅਦਭੁਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਸੀ।" (ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ੧੯ ਸਤੰਬਰ ੧੯੭੬) ਪਵਿਤਰ ਬੀੜ ਚੋਂ ਸੱਤ ਗੋਲੀਆਂ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੱਥੀਂ ਕੱਢੀਆਂ ਸਨ।" ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ, "ਵੇਖੋ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿੱਚ ਗੋਲੀਆਂ ਵੱਜੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ।" ਵੀਹ ਫੁੱਟ ਲੰਬਾ ਤੇ ਲੱਠ ਫੁੱਟ ਉੱਚਾ ਅੰਗੀਠਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਤਿੰਨ ਸਾਬਤ ਦੇਹਾਂ ਚਿਖਾ ਉਪਰ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਬਾਕੀ ਸਰੀਰਕ ਅੰਗ-ਲੱਤਾਂ, ਬਾਹਵਾਂ, ਤਿੰਨ ਟੋਕਰੇ ਕੀਮੇ ਵਰਗੇ ਕੀਤੇ ਮਾਸ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਅੰਗੀਠੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ, ਚਾਰ ਪੀਪੇ ਘਿਉ ਦੇ ਪਾਏ ਗਏ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸੰਗਤਾਂ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, "ਮਰਉ ਤਾ ਹਰਿ ਕੇ ਦੁਆਰ।"

ਸਸਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੀਵਾਨ ਸੱਜ ਗਿਆ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਬੜ੍ਹੀ 'ਚੋਂ ਵਾਕ ਫੇਰ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਲਿਆ। ਗੁਰਵਾਕ ਸੀ "ਜੋ ਲੋੜੀਦੇ ਰਾਮ ਸੇਵਕ ਸੇਈ ਕਾਢਿਆ।".......(ਰਾਗ ਵਡਹੰਸ ਮਹਾਲਾ ੫ ਛੰਤ ਘਰ ੪) ਇਹ ਸਾਕਾ ਅਜੇ ਭੁਲਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ (ਭੁੱਲ ਕਿਵੇਂ ਸਕਦਾ ਸੀ) ਕਿ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਅਗਸਤ ੧੯੨੨ 'ਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ, ਜੋ ੨੦ ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਿਆ। ਇਸ ਮੋਰਚੇ 'ਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਧੜਾ-ਧੜ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਅੰਦਰ ਕੌਮੀ-ਜੋਸ਼- ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲਗਾਈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ-ਪ੍ਰਸੰਗ ਸੁਣਾ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ 'ਚ ਜੋਸ਼ ਭਰਦੇ ਰਹੇ।

ਜੈਤੋ ਦਾ ਮੋਰਚਾ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ-ਪਤੀ ਨੂੰ ਗੱਦੀਓਂ ਲਾਹੁਣ 'ਤੇ ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ੧੪ ਸਤੰਬਰ ੧੯੨੩ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਸ਼ਕਲ ਇਖਤਿਆਰ ਕਰ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਸ੍ਰੀ ਅਖੰਡਪਾਠ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਠ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਉਠਾ ਕੇ ਪਾਠ ਖੰਡਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ੧੫ ਸਤੰਬਰ ੧੯੨੩ ਤੋਂ ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਮੋਰਚਾ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ੨੫-੨੫ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜੱਥੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਹਿਣ ਦੇ ਪ੍ਰਣ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਸਿਲਸਲਾ ਜਨਵਰੀ ੧੯੨੯ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਲੱਗ ਪੱਗ ੫੦੦੦ ਸਿੰਘ ਕੈਦ ਹੋਏ। ਸਰਕਾਰ ਟੱਸ ਤੋਂ ਮੱਸ ਨਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ੨੦ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ੫੦੦ ਸੌ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥਾ ਗਿਆ ਜੋ ੨੦ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਉਥੇ ਪੁੱਜਾ। ੨੧ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਜੱਥੇ ਉਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਗਈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹੀਦ ਤੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ। ਦੂਜਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥਾ ੨੮

ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਚੱਲ ਕੇ ੧੪ ਮਾਰਚ ੧੯੨੮ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਪੁੱਜਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਲ ੧੭ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਗਏ। ਅੰਤ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਸਰਕਾਰ ਯਰਕ ਗਈ ਅਤੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਸਾਹਿਬ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਕੇ ਪਾਬੰਧੀ ਹਟਾ ਲਈ ਗਈ। ਫਲਸਰੂਪ ਮੋਰਚਾ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਫਤਹਿ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਸਬੰਧ 'ਚ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਗੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਅਰਪਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਲਗਾਈ ਜਿਥੋਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀ-ਜੱਥੇ ਮੋਰਚੇ 'ਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਿਆਂ, ਸਿੱਖੀ-ਸਿਦਕ ਦੀ ਉਹ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਨਵੇਂ ਜੱਥੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦੇਣ ਲਈ ਮੋਰਚੇ 'ਚ ਜਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਬੰਧ 'ਚ ਭਾਈ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਹਲੀ ਦਾ ਇਕ ਲੇਖ "ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਫਰਵਰੀ ੧੯੭੩" ਵਿੱਚ ਛਪਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਏਥੇ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:-"ਅਕਾਲੀ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੰਜ ਸੌ ਦੇ ਤਿਆਰ ਹੋਏ ਜੱਥੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਗੀ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਿਆ ਕਰਨਗੇ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜਦੋਂ ਸਟੇਜ ਤੇ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੂਹਰੇ-ਦਸਤਾਰੇ ਸਜਾਈ ਛੇ-ਛੇ ਫੁੱਟੇ, ਅਰੋਗ, ਸੁਹਣੇ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਖੜੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖੜਿਆਂ ਤੇ ਜੋਬਨ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਿੱਡਰ, ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਉਮਾਹ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ, ਪੰਥ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।.........

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਇਹ ਨਜ਼ਾਰਾ ਵੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਫੇਰ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰੇ ਕਲਗੀਧਰ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਮੇਰੇ ਪੂਜਯ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਜੀਓ ! ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਚਰਨ ਚੁੰਮ ਲਵਾ, ਚਰਨ-ਧੂੜੀ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ 'ਤੇ ਲਾ ਲਵਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਨਿੱਡਰ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਲਗੀਧਰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਖੜੇ ਹੋ। ਤੁਸਾਂ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਹਿਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਤੁਹਾਡੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੋੜ ਸ੍ਰੀ ਗੰਗਸਰ ਪਹੁੰਚਦੇ ਤੱਕ ਅੰਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਤੱਕ ਇਹ ਹੀ ਨਿਕਲਦਾ ਰਹੇ:-

"ਮੁਹਿ ਮਰਨੇ ਕਾ ਚਾਉ ਹੈ
ਮਰਉ ਤਾਂ ਹਰਿ ਕੈ ਦੁਆਰ॥
ਮਤ ਹਰਿ ਪੂਛੈ ਕਉਣ ਹੈ
ਪਰਾ ਹਮਾਰੈ ਬਾਰ।"

ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹਿਰਦੇ 'ਚੋਂ ਐਸੀ ਹੂਕ ਨਿਕਲੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਜਿਹੜਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕਲਗੀਆਂ ਵਾਲਾ, ਭਾਈ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਪਾਪਾਂ-ਗੁਨਾਹਾਂ ਦੇ ਖੱਡੇ ਵਿੱਚ ਡਿਗਣੋਂ ਬਚਾਣ ਲਈ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਵੇਸਵਾ ਦੇ ਦਰ 'ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਧਰਮ ਕੌਮ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬਚਾਣ ਵਾਲੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁੜੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰੇਗਾ?" ਤੁਸੀਂ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਹੋ ਤੇ ਉਹ ਤੁਹਾਡਾ ਰਾਖਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਪੂਜਯ ਗੁਰਸਿਖੋ ! ਆਉ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖੋ ! ਅਹੁ ਅਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਖੜਾ ਸ੍ਰੀਰ 'ਤੇ ਖੰਡੇ-ਚੱਕਰ ਲਗਾਕੇ, ਗਾਤਰੇ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਸਜਾ ਕੇ ਗੋਡਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਆਪਣੀ ਲੰਬੀ ਬਾਂਹ ਦੀ ਸੈਨਤ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲ ਕਰਕੇ, ਇਹ ਆਖਦਾ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ:-

"ਇਨਹੀ ਕੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕੇ ਸਜੇ ਹਮ ਹੈ,
ਨਹਿ ਮੋ ਸੋ ਗਰੀਬ ਕਰੋਰ ਪਰੇ॥"

"ਮੋ ਸੋ ਗਰੀਬ ਡੂੰਘਾ ਭਾਵ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਖੜੇ-ਖੜੇ ਫਿੱਸ ਪਏ। ਆਪਦੇ ਸੁੰਦਰ ਨੈਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਮੋਤੀਆਂ ਵਰਗੇ ਆਂਸੂ ਡੁੱਲ੍ਹਕੇ ਆਪ ਦੇ ਦਾਹੜੇ ਵਿਚ ਸਮਾਣ ਲੱਗੇ। ਅੱਜ ਗੁਰੂ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਰੋਂਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੁਦਨ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀ-ਜੱਥੇ ਦੇ ਪੰਜ ਸੌ ਸਿੰਘ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਨੇਤਰ ਸੱਜਲ ਹੋ ਗਏ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ. ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ, ਥਾਣੇਦਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰ ਆਪਣੇ ਵੈਰਾਗ ਭਰੇ ਅਥਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗਤਾਂ ਤੋਂ ਛੁਪਾਣ ਲਈ ਮੂੰਹਾਂ 'ਤੇ ਰੁਮਾਲ ਰੱਖ ਕੇ ਰੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰ ਜ਼ਿਲਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਤਹਿਸੀਲ ਗੁਜਰਖਾਨ ਦੇ ਗੁਨਿਆਣੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਜ਼ਾਤ ਦਾ ਮੁਧਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ। ਉਸ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰ 'ਤੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਦਾ ਇਤਨਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਹਟਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪੱਖ ਲੈਂਦਿਆਂ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, "ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਰਨੋਂ ਨਾ ਡਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਸ਼ੇਰਾਂ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਲਗਾ ਕੇ, ਸਰਕਾਰ ਆਪਣਾ ਰੋਹਬ ਗਵਾ ਲਵੇਗੀ।" ਆਖਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਨ ਤਲੀ 'ਤੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਜ਼ਿੰਦਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਸਕਣਾ ਕਠਿਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।"

ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜਦੋਂ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਾਲਿਸੀ ਬਦਲ ਲਈ ਤੇ ਜੱਥਿਆਂ ਉਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਿਲਸਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਹ ਅਸਰ ਸੀ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਗੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿੱਚ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖੀ-ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਹਿਰਦੇ 'ਚ ਪੰਥ-ਪ੍ਰੇਮ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਲਾਹੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਨਿਮਾਣਾ ਤੇ ਸੇਵਕ ਰਹਿ ਕੇ, ਇਤਨੀ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਪੰਥ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜਿਸ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮੇਰੀ ਕਲਮ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਸੁੱਝ ਰਹੇ।

ਤਬਲੇ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ

ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ ਐਮ. ਏ. (ਸੰਗੀਤ) ਬੀ. ਐਡ.

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ੀਆਂ, ਮੁਨੀਆਂ, ਗੁਰੂਆਂ, ਪੀਰਾਂ 'ਤੇ ਫਕੀਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ 'ਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਗੁਰੂ-ਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਠੋਰ ਨਿਯਮ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ 'ਚ ਉਸਤਾਦ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਢੰਗ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ 'ਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਸਫਰ ਤਹਿ ਕਰਦਾ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਵਟਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੈ। ਗਾਇਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਧੀਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੜਜ ਅਭਿਆਸ ਰਾਹੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ, ਫਿਰ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਕਰਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸਰਲ ਰਾਗ ਜਿਵੇਂ ਯਮਨ, ਭੁਪਾਲੀ, ਬਿਲਾਵਲ ਆਦਿ ਸਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ। ਠੀਕ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੌਰਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਤਬਲੇ ਦੇ ਮੂਲ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਤਬਲੇ ਦੀ ਬੈਠਕ ਤੇ ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਰੱਖ-ਰਖਾਵ ਆਦਿ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ, ਫਿਰ ਸੰਯੋਗਿਕ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਤਾਲਾਂ ਸਬੰਧੀ ਸਿਖਲਾਈ ਕਾਇਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ।

ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਭਿਆਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਨਿਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਯੋਗਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਧੀਨ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਕਰੀ ਜਾਣਾ ਜਦ ਤੱਕ ਉਸ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਪੱਕਤਾ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਅਭਿਆਸ। ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਤੋਂ ਸੰਗੀਤਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ 'ਰਿਆਜ਼' ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ 'ਅਭਿਆਸ' ਦਾ ਸਮਾਨ-ਅਰਥੀ ਹੈ। 'ਰਿਆਜ਼' ਸ਼ਬਦ ਜ਼ਿਆਦਾ ਢੁਕਵਾਂ ਤੇ ਅਨੰਦ ਦਾਇਕ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਭਿਆਸ ਉਸਤਾਦ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ 'ਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਲਾਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਘਟਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇੱਕ ਸਟੇਜ 'ਚ ਕਲਾ 'ਚ ਮਿਠਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਪੱਕਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਗੁਣ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ, ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ, ਨਿਯਮਾਂ ਅਧੀਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ, ਗਲਤੀਆਂ ਘਟਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਸਟੇਜ ਤੇ ਉਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਆਮ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਗਾਇਨ ਨਾਲੋਂ ਵਾਦਨ, ਸਿਤਾਰ, ਸਰੋਦ, ਸਰੰਗੀ, ਤਬਲਾ, ਪਖਾਵਜ ਆਦਿ ਤੇ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ, ਨਿਰੰਤਰ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕਾ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਫਲ ਕਲਾਕਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਆਸਾਨ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਨੋਟੇਸ਼ਨ ਪੱਧਤੀ, ਰੇਡੀਓ, ਟੀ. ਵੀ., ਆਡੀਓ-ਵੀਡੀਓ ਕੈਸਿਟ, ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ, ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਆਦਿ ਨੇ ਵੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਬੰਧੀ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਹਾਇਕ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਬ-ਸ਼ਰਤੇ ਉਹ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸਬੰਧਤ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਉਸਤਾਦਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ 'ਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਜਾਂ ਕੈਸਿਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਗਾਇਨ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਗਮਕ ਤੇ ਮੀਂਡ ਅਤੇ ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਦਾਬ-ਗਾਂਠ ਤੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਬੋਲ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਨਿਕਾਸ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਆਦਿ ਤਾਂ ਉਸਤਾਦ ਸਹਿਬਾਨਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਬੈਠ ਕੇ ਹੀ ਸਿੱਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਤਬਲੇ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਹੱਥ ਦਾ ਠੀਕ ਰੱਖ-ਰਖਾਵ, ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਧ ਨਿਕਾਸ, ਤਬਲੇ ਦੀ ਬੈਠਕ ਤੇ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਸਬੰਧੀ ਉਸਤਾਦੀ ਬਾਰੀਕਿਆਂ ਤਾਂ ਉਸਤਾਦ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਣਗੀਆਂ।

ਰਿਆਜ਼ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ, ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ, ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਸਬੰਧੀ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਰੱਖ-ਰਖਾਵ, ਬੈਠਕ, ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਿਰੰਤਰਤਾ, ਆਦਿ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਹੋਰ ਵੀ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਉਸਤਾਦ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ 'ਚ ਅਭਿਆਸ ਹੋਵੇ। ਸ਼ੁਰੂ 'ਚ ਬੇਧਿਆਨੀ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਰਿਆਜ਼ ਨਾਲ ਹੱਥ ਵਿਗੜ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਹੱਥ 'ਚ ਫੁਰਤੀ, ਲੈਅ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਦੀ ਸ਼ੁਧਤਾ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ। ਰਿਆਜ਼ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਗਲਤੀਆਂ 'ਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਤਬਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਮੁਢਲੇ ਸਿਖਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਤਬਲੇ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਹਿੱਤ ਕੁਝ ਬੋਲ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨः-

1 ਘੇਘੇ, ਘੇਘੇ, ਘੇਘੇ, ਘੇਘੇ,..........................
2 ਨਾਨਾ, ਨਾਨਾ, ਨਾਨਾ, ਨਾਨਾ,..........................

1447/10, ਸੈਕਟਰ-65, ਐਸ.ਏ. ਐਸ. ਨਗਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

3 ਘੇਘੇ ਨਾਨਾ, ਘੇਘੇ ਨਾਨਾ, ਘੇਘੇ ਨਾਨਾ..................
4 ਘੇਘੇ ਨਾਨਾ ਤਿਟ, ਘੇਘੇ ਨਾਨਾ ਤਿਟ....................
5 ਨਾਨਾ ਤਿਟ ਤਿਟ ਘੇਘੇ, ਨਾਨਾ ਤਿਟ ਤਿਟ ਘੇਘੇ........
6 ਤਿਟ ਤਿਟ ਘੇਘੇ ਘੇਘੇ ਨਾਨਾ, ਤਿਟ ਤਿਟ ਘੇਘੇ ਘੇਘੇ ਨਾਨਾ.........................
7 ਕਿਟ ਨਾਨਾ ਘੇਘੇ ਤਿਟ, ਕਿਟ ਨਾਨਾ ਘੇਘੇ ਤਿਟ.........
8 ਨਾਨਾ ਘੇਘੇ ਤਿਟ ਘੇਘੇ, ਨਾਨਾ ਘੇਘੇ ਤਿਟ ਘੇਘੇ.........
9 ਨਾਨਾ ਤਿਟ ਘੇਘੇ ਤਿਟ ਘੇਘੇ ਨਾਨਾ, ਨਾਨਾ ਤਿਟ ਘੇਘੇ ਤਿਟ ਘੇਘੇ ਨਾਨਾ..........................
10 ਨਾਨਾ ਨਾਨਾ ਤਿਟ ਤਿਟ ਘੇਘੇ ਤਿਟ ਘੇਘੇ ਤਿਟ, ਨਾਨਾ ਨਾਨਾ ਤਿਟ ਤਿਟ ਘੇਘੇ ਤਿਟ ਘੇਘੇ ਤਿਟ.................
11 ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ, ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ, ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ, ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ.......
12 ਤਿੰਨ ਨਾਨਾ, ਤਿੰਨ ਨਾਨਾ, ਤਿੰਨ ਨਾਨਾ, ਤਿੰਨ ਨਾਨਾ...
13 ਤਿੰਨ ਨਾਨਾ ਘੇਘੇ ਘੇਘੇ ਤਿੰਨ, ਤਿੰਨ ਨਾਨਾ ਘੇਘੇ ਘੇਘੇ ਤਿੰਨ..............................
14 ਘੇਘੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਨਾਨਾ ਤਿੰਨ, ਘੇਘੇ.......................
15 ਕਿਟ ਤਿੰਨ ਨਾਨਾ ਤਿਟ, ਕਿਟ ਤਿੰਨ ਨਾਨਾ ਤਿਟ........
16 ਤਿੰਨ ਘੇਘੇ ਤਿਟ ਕਿਟ ਤਿੰਨ, ਤਿੰਨ ਘੇਘੇ ਤਿਟ ਕਿਟ ਤਿੰਨ, ਤਿੰਨ..........................
17 ਤਿੰਨ ਘੇਘੇ ਤਿਟ ਘੇਘੇ ਨਾਨਾ ਤਿੰਨ, ਤਿੰਨ ਘੇਘੇ ਤਿਟ ਘੇਘੇ ਨਾਨਾ ਤਿੰਨ............................
18 ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਘੇਘੇ ਨਾਨਾ ਘੇਘੇ ਤਿਟ ਕਿਟ, ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਘੇਘੇ ਨਾਨਾ ਘੇਘੇ ਤਿਟ ਕਿਟ..........................
19 ਘੇਘੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਘੇਘੇ ਤਿਟ ਕਿਟ ਤਿੰਨ, ਘੇਘੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਘੇਘੇ ਤਿਟ ਕਿਟ ਤਿੰਨ.........................
20 ਘੇਘੇ ਨਾਨਾ ਘੇਘੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਨਾਨਾ ਘੇਘੇ ਤਿੰਨ, ਘੇਘੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਘੇਘੇ ਤਿਟ ਕਿਟ ਤਿੰਨ...................
21 ਧਾਧਾ, ਧਾਧਾ, ਧਾਧਾ, ਧਾਧਾ, ਧਾਧਾ...................
22 ਧਾਧਾ ਤਿਟ, ਧਾਧਾ ਤਿਟ, ਧਾਧਾ ਤਿਟ, ਧਾਧਾ ਤਿਟ....
23 ਕਿਟ ਧਾਧਾ ਤਿਟ, ਕਿਟ ਧਾਧਾ ਤਿਟ, ਕਿਟ ਧਾਧਾ ਤਿਟ...
24 ਕਿਟ ਧਾਤਿਟ ਧਾਤਿਟ, ਕਿਟ ਧਾਤਿਟ ਧਾਤਿਟ.........
25 ਧਾਤੀ ਧਾਧਾ ਧਾਤਿ ਟਧਾ, ਧਾਤੀ ਟਧਾ, ਧਾਤਿ ਟਧਾ.....
26 ਧਾਤਿ ਟਧਾ, ਧਾਤਿ ਟਧਾ, ਧਾਤਿ ਟਧਾ, ਧਾਤਿ ਟਧਾ.....
27 ਧਾਤੀ ਧਾਧਾ ਤਿਟ ਕਿਟ, ਧਾਤੀ ਧਾਧਾ ਤਿਟ ਕਿਟ, ਧਾਤੀ ਧਾਧਾ ਤਿਟ ਕਿਟ..........................
28 ਕਿਟ ਧਾਤੀ ਧਾਗੇ ਤਿਟ, ਕਿਟ ਧਾਤੀ ਧਾਗੇ ਤਿਟ, ਕਿਟ ਧਾਤੀ ਧਾਗੇ ਤਿਟ...............................
29 ਕਿਟ ਧਾ-ਤਿਟ, ਕਿਟ ਧਾ-ਤਿਟ, ਤਿਟ ਧਾ-ਤਿਟ........
30 ਕਿਟ ਧਾ-ਤਿਟ ਧਾਗੇ ਤਿਟ, ਕਿਟ ਧਾ-ਤਿਟ ਧਾਗੇ ਤਿਟ...
31 ਕਿਟ ਧਿੰਨ ਧਿੰਨ ਧਾਗੇ ਤਿਟ, ਕਿਟ ਧਿੰਨ ਧਿੰਨ ਧਾਗੇ ਤਿਟ........................
32 ਧਾਧਾ ਧਿਨਧਿਨ, ਧਾਧਾ ਧਿਨਧਿਨ, ਧਾਧਾ ਧਿਨਧਿਨ.....
33 ਗਦੀ ਗੇਨਾ ਨਗ ਤਿਟ, ਗਦੀ ਗੇਨਾ ਨਗ ਤਿਟ, ਗਦੀ ਗੇਨਾ ਨਗ ਤਿਟ.........................
34 ਘਿੜਨਗ ਤਿਟ ਕਿਟ ਧਿਨ ਧਿਨ ਧਾਗੇ ਤਿਟ, ਘਿੜਨਗ ਤਿਟ ਕਿਟ ਧਿਨ ਧਿਨ ਧਾਗੇ ਤਿਟ..................
35 ਧਿਨਤਿਰ ਕਿਟਤਰ ਤਕਿਟ ਧਿੰਨ, ਧਿਨਤਿਰ ਕਿਟਤਰ ਤਕਿਟ ਧਿੰਨ...........................
36 ਧਾਤਿਰ ਕਿਟਤਕ ਤਿਰਕਿਟ, ਧਾਤਿਰ ਕਿਟਤਰ ਤਿਰਕਿਟ....... ....
37 ਧਿਨਤਿਰ ਕਿਟਤਕ ਤਾਤਿਰ ਕਿਟਤਰ, ਧਾਤਿਰ ਕਿਟਤਰ ਤਕਿਟ ਧਿੰਨ.........................
38 ਧਾਤਿਰ ਕਿਟਤਰ ਤਾਤਿਰ ਕਿਟਤਕ, ਧਾਤਿਰ ਕਿਟਤਕ ਤਾਤਿਰ ਕਿਟਤਕ.........................
39 ਧਿਟ ਧਿਟ ਧਿੰਗ ਤਿਟ ਤਿੰਨ ਕੇ ਤਿਟ, ਧਿਟ ਧਿਟ ਧਿੰਗ ਤਿਟ ਤਿੰਨ ਕੇ ਤਿਟ..........................
40 ਗਿਨਾ ਧਾਗੇ ਧਿਨਾ ਗਿਨਾ, ਗਿਨਾ ਧਾਗੇ ਧਿਨਾ ਗਿਨਾ....
41 ਤਿਟ ਧਾਗੇ ਤਿੰਨਾ ਕਿਨਾ, ਤਿਟ ਧਾਗੇ ਤਿੰਨਾ ਕਿਨਾ......
42 ਤਿਰਕਿਟ ਤਕ, ਤਿਰਕਿਟ ਤਕ, ਤਿਰਕਿਟ ਤਕ, ਤਿਰਕਿਟ ਤਕ..........................
43 ਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕ, ਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਰ, ਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕ, ਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਰ....................
44 ਧਿੰਨਤਿਰ ਕਿਟਤਕ ਤਕਕੜਾ-ਨ, ਧਿੰਨਤਿਰ ਕਿਟਤਕ ਤਕਕੜਾ-ਨ,......................................
45 ਧਾੜਾ ਗਿਨਾ ਧਾੜਾ ਗਿਨਾ ਤਿਟ, ਧਾੜਾ ਗਿਨਾ ਧਾੜਾ ਗਿਨਾ ਤਿਟ...........................
46 ਧਾੜਾ ਘੇਘੇ ਨਕ ਧਿਨ ਧਿਨਾ ਗਿਨਾ, ਧਾੜਾ ਘੇਘੇ ਨਕ ਧਿਨ ਧਿਨਾ ਗਿਨਾ...........................
47 ਧੜਾ-ਨ ਕਤ-ਕਤਾ, ਧੜਾ-ਨ ਕਤ ਕਤਾ, ਧੜਾ-ਨ ਕਤ-ਕਤਾ.................................
48 ਕੇਤਕ ਕੇਤਕ ਤਿਨ ਤਿਨਾ ਕਿਨਾ, ਕੇਤਕ ਕੇਤਕ ਤਿਨ ਤਿਨਾ ਕਿਨਾ.................................
49 ਕੇ ਕੇ ਨਾ ਕੇ ਕੇ ਤਿਟ, ਕੇ ਕੇ ਨਾ ਕੇ ਕੇ ਨਾ ਤਿਟ, ਕੇ ਕੇ ਨਾ ਕੇ ਕੇ ਨਾ ਤਿਟ...........................
50 ਧਿਰਧਿਰ ਕਿਟਤਰ ਤਾਤਿਰ ਕਿਟਤਕ, ਧਿਰਧਿਰ ਕਿਟਤਰ ਤਾਤਿਰ ਕਿਟਤਕ...............................

ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਉਸਤਾਦ ਤਬਲਾ ਵਾਦਕ ਤੋਂ ਅਗਵਾਈ ਲੈ ਕੇ ਇੱਕ ਇੱਕ ਬੋਲ ਦਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਰਿਆਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਕਿਟ ਧਿੰਨ ਧਿੰਨ ਧਾਗੇ ਤਿਟ' ਇਸ ਬੋਲ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਨਿਰੰਤਰ ਤੌਰ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਦੇਰ ਤਕ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ

ਗਿਆਨ ਅੰਜਨੁ ਗੁਰਿ ਦੀਆ ਅਗਿਆਨ ਅੰਧੇਰ ਬਿਨਾਸੁ॥

ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਸਿਰਜਨਾ - ਤੀਜੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਸਮਾਰੋਹ

ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਤਸਵ ਨੂੰ ਸ਼ਾਨੋ-ਸ਼ੌਕਤ ਨਾਲ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੂਰਾ ਪੰਥ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪੁਰਬ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਗੌਰਵਮਈ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਪੂਰੇ ਤਾਣ ਨਾਲ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਉਲੀਕਣ ਲਈ 31 ਮੈਂਬਰੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਜਵੱਦੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਖੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਸੈਮੀਨਾਰ, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਦੋ-ਰੋਜ਼ਾ ਅਦੁੱਤੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਮੇਲਨ ਅਤੇ ਸੰਤ ਸਮਾਗਮ ਆਦਿ ਆਯੋਜਤਿ ਕਰਨ ਦੀ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪੀ ਗਈ ਹੈ।

ਤੀਜੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਸਮਾਰੋਹ ਦਾ ਆਰੰਭ ਜੱਵਦੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਖੇ 12 ਤੋਂ 15 ਨਵੰਬਰ 1998 ਵਿਚ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਦੁੱਤੀ **ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ ਅਤੇ ਸੈਮੀਨਾਰ 'ਸਿਖ ਪੰਥ : ਪਹਿਚਾਣ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ'** ਵਿਸ਼ੇ ਤੋਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਵੱਦੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਆਪਣੀਆਂ ਸਹਿਯੋਗੀ ਟੀਮਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਜੁੱਟ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਚਾਰ ਰੋਜ਼ਾ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿਚ ਉਦਘਾਟਨੀ ਅਤੇ ਸਮਾਪਤੀ ਸਮਾਰੋਹ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 9 ਅਕਾਦਮਿਕ ਸ਼ੈਸ਼ਨ ਹੋਣਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰਾ, ਸਿੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸਿੱਖ ਆਰਥਿਤਾ, ਸਿੱਖ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸਿੱਖ ਵਿਸਥਾਰ, ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ, ਪਹਿਚਾਣ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸੈਮੀਨਾਰ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਾਲ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਖ਼ਾਲਸਈ ਸ਼ਾਨੋ ਸ਼ੌਕਤ ਦੇ ਜਲੌਅ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਲਈ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਛਾਉਣੀ' ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰੰਪਰਿਕ ਸਿੱਖ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਛਾਉਣੀ ਦੇ ਰਾਹਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਦੀਆਂ ਅਦੁੱਤੀ ਵਸਤਾਂ, ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਤੇ ਕਲਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਨਾਲ ਇਉਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ 'ਪਰਦਰਸ਼ਨੀ-ਗਲਿਆਰਿਆਂ' ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਜਾਵੇਗੀ। ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਾਲ ਨਾਲ ਜੁੜਦੇ ਰਾਹਵਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਉਤੇ ਸਮਾਰੋਹ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਆਈ ਸੰਗਤ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦਾ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਵੇਗਾ।

ਚਾਰ ਰੋਜ਼ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਅਦੁੱਤੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰ, ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਢਾਡੀ ਦਰਬਾਰ ਆਦਿ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੰਚਾਰ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਹਰ ਸਾਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਾਰ ਵੀ ਅਦੁੱਤੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ ਦੌਰਾਨ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਸ਼ੁਧ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਰਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਮਹਿਮਾ' ਸਬੰਧੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਸਰਬ ਲੋਹ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਾਰੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਆਡੀਓ ਅਤੇ ਵੀਡੀਓ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ 'ਵੀਹਵੀਂ' ਸਦੀ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰਿਲੀਜ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਟੀਚਾ ਵੀ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਅਤੀਤ ਦਾ ਉਚਿਤ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਸਮਾਰੋਹ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਨਿਗਰਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਚੇਰੀ ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਮੰਤਰੀ ਸਰਦਾਰ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਆਪਣੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦਾ ਆਪ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਨਾਏ ਜਾਣਗੇ। ਸਮੁੱਚੀ ਕੌਮ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁਲਤਾ ਅਤੇ ਵਕਾਰ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਇਹ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੌਕਾ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਲੇਵਾ ਉਪਰੋਕਤ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਤਨੋਂ-ਮਨੋਂ-ਧਨੋਂ ਪੂਰੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਉਮਾਹ ਨਾਲ ਭਾਗ ਲਵੇ ਅਤੇ **ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰ-ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜਵੱਦੀ ਟਕਸਾਲ** ਦੇ ਸੀਮਿਤ ਵਿੱਤੀ ਵਸੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਸਵੰਧ ਦੇ ਤਿਲ-ਫੁੱਲ ਨਾਲ ਅਸੀਮਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਜੋ ਅਦਾਰਾ ਵਿਸਮਾਦੁ ਨਾਦ ਸੌਂਪੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਪੁਰਬ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਸਕੇ।

ਦਰਸ਼ਨ ਅਭਿਲਾਸੀ

ਸਮੂਹ ਸਾਧ ਸੰਗਤ

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰ-ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜਵੱਦੀ ਟਕਸਾਲ

ਲੁਧਿਆਣਾ (ਪੰਜਾਬ)-141 002

ਫੋਨ : 0161-561597, 652596, 562671

50-ਵੀਂ ਵਰ੍ਹੇ ਗੰਢ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੰਗੀਤ

ਡਾ. ਡੀ. ਐਸ. ਨਰੂਲਾ

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਮ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਪਾਂਚਾਲ, ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ, ਬ੍ਰਹਮ ਵਰਤ ਅਤੇ ਗੰਧਾਰ ਦੇਸ਼ ਆਦਿ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਹੁਮੁਖੀ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸ. ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ ਨੇ ਬੜੀ ਸਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ-

ਪਿੱਠਭੂਮੀ : ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪਾਵਨ ਧਰਤੀ ਤੇ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇੱਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਸੋਨ-ਸੁਨਹਿਰੀ ਪ੍ਰਭਾਤ ਦੀ ਕਿਰਨ ਪੁੱਜੀ। ਸ਼ਾਮਵੇਦ (ਸ਼ਾਮ ਗੀਤਾਂ) ਦੀ ਮਧੁਰ ਧੁਨੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸੇ ਰੰਗੀਲੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸੁਣੀ ਗਈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਗੀਤਮਈ ਧਰਤੀ ਨੂੰ 'ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਸ਼ੀ-ਦੇਸ਼ ਅਤੇ 'ਦੇਵ-ਭੂਮੀ' ਆਦਿ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ 'ਦੇਵੀ-ਸੁਰਸਵਤੀ' ਦਾ ਜਨਮ ਵੀ ਇਸੇ ਮਹਾਨ ਧਰਤੀ ਤੇ ਹੋਇਆ। 'ਨਾਟਯ-ਸ਼ਾਸਤਰ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਭਰਤ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ।(1)

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਗੀਤ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਟੱਪਾ, ਠੁਮਰੀ, ਪੜਤਾਲ, ਖ਼ਿਆਲ ਦਾਦਰਾ, ਗ਼ਜ਼ਲ-ਕੱਵਾਲੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਧਰੁਪਦ ਧਮਾਰ ਵਰਗੀਆਂ ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈਆਂ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਅੱਜ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਕਬੂਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੇਲਿਆਂ (ਹਰਿਵੱਲਭ-ਜਲੰਧਰ) ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ-ਦਰਬਾਰਾਂ (ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨਾਂ) ਵਿਚ, ਪਿਆਰ-ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਉੱਤਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਜਿਸਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੱਤਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਲਈ, ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ-ਪੱਟ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਲੱਛਣ, ਸੁਰੀਲੀਆਂ, ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਅੱਜ ਵੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ।(2)

ਇਸ ਲੇਖ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ, ਪਿਛਲੇ ਪੰਜ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ, 'ਸੋਧ ਅਤੇ ਸ਼ੋਧ' ਕਰਨਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ, 21-ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸੰਗੀਤ-ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ, ਹੋਰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤ-ਪਾਕ ਵੰਡ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ, ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦੀ 50-ਵੀਂ, ਆਜ਼ਾਦੀ-ਵਰ੍ਹੇ-ਗੰਢ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਠੋਸ ਨੁਕਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

- ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕ।
- ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ।
- ਕੈਸਿਟ ਕਲਚਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਗੀਤ।
- ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਗਾਇਕ।
- ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਗਾਇਕ।
- ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ।
- ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ।

ਰੇਡੀਉ, ਟੀ. ਵੀ. ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਸੰਗੀਤਕਾਰ :

ਭਾਰਤੀ-ਸੰਗੀਤ, ਇਲਾਕਾਈ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਗਤੀ-ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ, ਸੁੱਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦਾ ਅਹਿਮ ਕਾਰਜ ਰੇਡੀਉ ਅਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਪ੍ਰੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਚਾਰ-ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ, ਸੁਹਜਮਈ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦਮੁਖਤਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਕਲਾ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ, ਰੇਡੀਉ, ਟੀ. ਵੀ. ਨੇ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਗੀਤ, ਨਾਟਕ, ਅਤੇ ਨਿਰਤ ਕਲਾ ਨੂੰ, ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ। ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹਰ ਜਗਾਹ ਤੇ, ਹਰੇਕ ਫੰਕਸ਼ਨ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਿਪੋਰਟਰਜ਼, ਫੋਟੋਗਰਾਫਰ, ਕਲਾਕਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਮਲੇ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਤੁਰੰਤ ਮੁਹੱਈਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉੱਚੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ, ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਕੋਲ, ਖ਼ੁਦ ਪਹੁੰਚ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪੱਖਪਾਤੀ ਰਵਈਏ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਅਕਸਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਅੱਛੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਨਾ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਕਈ ਬੇਸੁਰੇ-ਬੇਤਾਲੇ, ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਦੇ ਕੇ (ਮਾਇਆ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂ ਖਾ-ਪੀ ਕੇ) ਬਦਨਾਮੀ ਵੀ ਖੱਟਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਹੁਣ ਤਕ ਅਨੇਕਾਂ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਜਾਂ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅਤਾ ਵਿਚ ਰੇਡੀਉ ਜਾਂ ਟੀ. ਵੀ. ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੱਥ ਹੈ ਜਿਵੇਂ: (3)

-ਵਿਸ਼ਣੂ ਦਿਗਬਰ ਪਲੁਸਕਰ (1872-1931) ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ 1901 ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ।

-ਰਘੁਨਾਥ ਰਾਉ ਕੁਲਕਰਨੀ (1905-1986) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

-ਸ੍ਰੀ ਦਲੀਪ ਚੰਦ੍ ਵੇਦੀ (1901-1993) ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਦਿੱਲੀ

-ਵਿਨਯ ਚੰਦ੍ ਮੌਦਗਿੱਲ (1918-1995)

-ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਮਦਾਨ (1885-1957) ਜਾਲੰਧਰ

-ਜਗਤ ਰਾਮ-ਭਗਤ ਜੀ (1888-1962) ਜਾਲੰਧਰ
-ਹੰਸ ਰਾਜ ਮਦਾਨ (1903-1986) ਜਾਲੰਧਰ
-ਡਾ. ਪੰਨਾ ਲਾਲ ਮਦਾਨ (1905-1956) ਜਾਲੰਧਰ
-ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦ੍ਰ ਬਾਲੀ (1906-1980) ਜਾਲੰਧਰ
-ਪ੍ਰੋ. ਮਦਨ ਬਾਲੀ (1929-1986) ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
-ਮਾਸਟਰ ਰਤਨ (1914-1988) ਫਗਵਾੜਾ
-ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ (1919-1990) ਪਟਿਆਲਾ
-ਐਮ. ਐਲ. ਕੌਸਰ (1925-) ਲਾਹੌਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
-ਸ਼ੋਭਾ ਕੌਸਰ (1945-) ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
-ਭੀਮਸੇਨ ਸ਼ਰਮਾ (1926-1974) ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਫਰੀਦਕੋਟ
-ਭੀਮਸੇਨ ਸ਼ਰਮਾ (1945-) ਪਠਾਨਕੋਟ, ਸ਼ਿਮਲਾ
-ਡਾ. ਵਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ (1944) ਜਾਲੰਧਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
-ਜਤਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ (1945-1990) ਜਾਲੰਧਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
-ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਠੁਮਰੀ (1937) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
-ਪ੍ਰੋ. ਯਸ਼ਪਾਲ (1937) ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ)
-ਪ੍ਰੋ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸ਼ੀਤਲ (1930) ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਦਿੱਲੀ
-ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ (1934-) ਪਟਿਆਲਾ
-ਪ੍ਰੋ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਕਰੀਰ (1934-) ਸ਼ਿਮਲਾ, ਪਟਿਆਲਾ
-ਮਾਸਟਰ ਰਤਨ (1914-1986) ਰਦੀਆ ਬਾਦ
-ਪ੍ਰੋ. ਸ਼ੁਰਤੀ ਰਤਨ (1926-1986) ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
-ਡਾ. ਅਨਿਲ ਨਰੂਲਾ (1945) ਪਟਿਆਲਾ
-ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕਪਿਲਾ (?) ਪਟਿਆਲਾ
-ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਡੇਜ਼ੀ ਵਾਲੀਆ (1954) ਪਟਿਆਲਾ
-ਪ੍ਰੋ. ਨਰਿੰਦਰ ਨਰੂਲਾ (1948) ਪਟਿਆਲਾ
-ਮੀਆਂ ਕਾਦਰ ਬਖਸ਼ (1902-1965) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਲਾਹੌਰ
-ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ (1949) ਪਟਿਆਲਾ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
-ਪ੍ਰੋ. ਚੰਦਰਕਾਂਤਾ ਖੋਸਲਾ (1953) ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
-ਪ੍ਰੋ. ਸ਼ਾਰਦਾ ਭਾਰਦਵਾਜ (1926) ਜਾਲੰਧਰ
-ਪ੍ਰੋ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਾਂਤ (1936-1996) ਕਪੂਰਥਲਾ, ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ, ਫਰੀਦਕੋਟ
-ਪ੍ਰੋ. ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ (1949) ਜਾਲੰਧਰ
-ਪ੍ਰੋ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ (1928-1988) ਲੁਧਿਆਣਾ (ਰਿਟਾਇਰ)
-ਪ੍ਰੋ. ਊਸ਼ਾ ਜਸਵਾਲ (1930-1990) ਰਿਟਾਇਰ (ਲੁਧਿਆਣਾ)
-ਪ੍ਰੋ.ਐਲ.ਡੀ.ਪ੍ਰਦੇਸ਼ੀ (1930-1991) ਰਿਟਾਇਰ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ)
-ਆਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (1927-1988) ਰਿਟਾਇਰ (ਪਟਿਆਲਾ)
-ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਾਂਵਰਾ (1936-1996) ਰਿਟਾਇਰ (ਜਾਲੰਧਰ, ਫਰੀਦਕੋਟ)
-ਪ੍ਰੋ. ਸਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ (1934-1994) ਰਿਟਾਇਰ (ਲੁਧਿਆਣਾ)
-ਡਾ. ਸ਼ਰਨਜੀਤ ਕੌਰ (1945) ਪਟਿਆਲਾ
-ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ (1945) ਸਿਆਲਕੋਟ, ਫਰੀਦਕੋਟ, ਮਲੋਟ
-ਸ. ਧਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਗਰਾ (1944-1993) ਪਟਿਆਲਾ
-ਪ੍ਰੋ. ਸੁਖਿੰਦਰ ਕਾਲੜਾ (1944) ਫਰੀਦਕੋਟ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
-ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (1959) ਪਟਿਆਲਾ
-ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਗੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ (?) ਦਿੱਲੀ
-ਡਾ. ਗੀਤਾ ਕੌਰ ਪੇਂਤਲ (?) ਦਿੱਲੀ
-ਡਾ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੇਂਤਲ (?) ਦਿੱਲੀ
-ਡਾ. ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (?) ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
-ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਚਦੇਵਾ (1950) ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਫਰੀਦਕੋਟ, ਅਮਰੀਕਾ
-ਡਾ. ਨਿਵੇਦਿਤਾ ਉੱਪਲ (1969-) ਪਟਿਆਲਾ, ਮੋਹਾਲੀ
-ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ (?) ਪਟਿਆਲਾ
-ਸ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਛਾਬੜਾ (1950) ਫਰੀਦਕੋਟ, ਬਠਿੰਡਾ
-ਸ. ਪੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ (1950) ਫਰੀਦਕੋਟ, ਬਠਿੰਡਾ
-ਪ੍ਰੋ. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ (1950) ਫਰੀਦਕੋਟ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
-ਡਾ. ਸ਼ਸ਼ੀ ਬਾਲਾ (1962) ਅਬੋਹਰ, ਗਿੱਦੜਬਾਹਾ
-ਡਾ. ਨਵਜੋਤ ਕੌਰ ਕਸੇਲ (?)
-ਮਾਸਟਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੱਪੂ (1947) ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ
-ਪ੍ਰਵੀਣ ਲਤਾ ਸ਼ਰਮਾ (?) ਫਰੀਦਕੋਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੱਟੀ
-ਸ. ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਸਚਦੇਵਾ (1935-) ਲਾਇਲਪੁਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
-ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਕੁਮਦ ਘਈ (1954) ਲੁਧਿਆਣਾ
-ਮਾਲਾ ਕਪੂਰ (?) ਪਟਿਆਲਾ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
-ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਮਨਜੀਤ ਜੁਨੇਜਾ (?) ਜਲੰਧਰ
-ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸ਼ਰਮਾ (?) ਪਟਿਆਲਾ
-ਪ੍ਰੋ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (1954) ਸੰਗਰੂਰ, ਨਾਭਾ, ਫਿਲੌਰ
-ਮਨੂ ਸੂਰਜ (1953) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
-ਸ੍ਰ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (?) ਨਾਭਾ, ਪਟਿਆਲਾ
-ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ (?) ਪਟਿਆਲਾ
-ਡਾ. ਦਵਿੰਦਰ ਕੌਰ (?) ਪਟਿਆਲਾ
-ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸੁਦੇਸ਼ ਸਿਆਲ (?) ਪਟਿਆਲਾ
-ਪ੍ਰੋ. ਵੀਨਾ ਮਾਤਕਰਣ (?) ਜਾਲੰਧਰ
-ਡਾ. ਵਿਜਯ ਪ੍ਰਵੀਨ (?) ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ, ਜਲਾਲਬਾਦ
-ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ (1936-1996) ਰਿਟਾਇਰ (ਲਖਨਊ)
-ਪ੍ਰੋ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (1937-1997) ਰਿਟਾਇਰ (ਰੋਹਤਕ)
-ਸ੍ਰ. ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ (1944-) ਸ਼ਿਮਲਾ, ਜਾਲੰਧਰ
-ਡਾ. ਅਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ (?) ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਆਬੋਹਰ

ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਕਲਾਕਾਰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਮਪਲ ਹਨ। ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਈ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਉਪਰਕੋਤ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੰਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਪੁਸਤਕ ਲੇਖਨ ਜਾਂ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਆਦਿ। ਵਰਤਮਾਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਨਵੀਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੋਚਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਸਕੂਲਾਂ-ਕਾਲਜਾਂ-ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ:

ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ-ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਕੇਵਲ ਦਰਬਾਰੀ-ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਘਰਾਣੇਦਾਰ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੀ ਪਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੌਲ਼ੀ-ਹੌਲ਼ੀ ਸਾਰੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ (ਸਟੇਟਾਂ) ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਇਕ ਗਣਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ, ਸਾਹਿਤ-ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਨਵੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸੰਗੀਤ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਘਰਾਣੇਦਾਰੀ ਅਤੇ ਰਜਵਾੜੇ -ਸ਼ਾਹੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ 'ਸਾਰਵਜਨਕ-ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ, ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਆਰੰਭਤਾ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਡਿਤ ਵਿਸ਼ਣੂ ਦਿਗੰਬਰ ਪਲੁਸਕਰ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ 1901 ਵਿਚ ਮਾਂਧਰਣ ਮਹਾ ਵਿਦਿਆਲਆ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪੰਡਿਤ ਵਿਸ਼ਣੂ ਨਾਰਾਇਣ ਭਾਤਖੰਡੇ ਨੇ 1905 ਵਿਚ 'ਮੈਰਿਸ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਕਾਲਜ ਲਖਨਊ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਪਹਿਲ ਕਦਮੀ ਕੀਤੀ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ (ਜੰਮਪਲ) ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸਨ ਪਰੰਤੂ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਤੇ 'ਸੰਗੀਤ' ਦਾ ਬਕਾਇਦਾ 'ਪਾਠਕ੍ਰਮ' ਅਨੁਸਾਰ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਰੰਭ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਯੁੱਗ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ।

1920-22 ਵਿਚ ਕਾਂਸ਼ੀ ਅਤੇ ਬਨਾਰਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ 'ਸੰਗੀਤ' ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ, 1948 ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ। ਅੱਜ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ 'ਸੰਗੀਤ' ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ 85 ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆ 30-ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡਾਂ, 625 ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀਆਂ, ਮੰਡਲ ਜਾਂ ਸਭਾਵਾਂ, ਅਤੇ ਲਗਭਗ 5000 (ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ) ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਅਕਾਡਮੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗੀਤ-ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਪੰਜ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਲੋਕ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਗਿਣਾਤਮਕ ਅਧਾਰ ਤੇ ਠੀਕ ਹੈ ਪਰ ਗੁਣਾਤਮਕ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦਿਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ, ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ, ਯੂ. ਜੀ. ਸੀ. ਵਲੋ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦੂਜੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਾਂਗ ਪੂਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਮੁਹੱਈਆ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵਜਾਹ ਨਹੀਂ ਕਿ 'ਗੁਣਾਤਮਕ-ਪੱਖੋਂ', ਵਿਕਾਸ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅੱਜ ਵੀ ਜਿਹੜੇ ਸਕੂਲਾਂ-ਕਾਲਜਾਂ-ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਪੂਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ ਉਥੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਧੀਆ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੋਈ ਹੈ।

'ਸੰਗੀਤ' ਨੂੰ ਇਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਇਕਾਈ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਵਿਰਸੇ ਵਜੋਂ, ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ, ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਅਨੇਕਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਪਾਠਾਂ ਰਾਹੀ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਸਫ਼ਲ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇੱਧਰ ਵੀ ਪਹਿਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਕੈਸੇਟ-ਕਲਚਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਗੀਤ :

ਅੱਜ ਕਲ ਹਰੇਕ ਨੌਜਵਾਨ, ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਸਟੇਜ ਤੇ 10-12 ਗੀਤ ਗੁਜ਼ਾਰੇ-ਲਾਇਕ ਗਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਕੈਸਿਟ' ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਭੂਤ ਸਵਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂ ਦੋਸਤਾਂ-ਮਿੱਤਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਉਧਾਰ ਵੀ ਲੈਣਾ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ, ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਹਟਦਾ। ਹਰੇਕ ਨਵੇਂ ਕਲਾਕਾਰ ਨੂੰ ਵਹਿਮ ਹੈ ਕਿ 'ਕੈਸਿਟ' ਆਉਣ ਨਾਲ ਉਸਦੀ 'ਮਾਰਕੀਟ' ਬਣ ਜਾਇਗੀ। ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਕੰਪਨੀਆਂ ਵਾਲੇ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਆਸਾਮੀਆਂ ਨੂੰ ਦਾਨਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੋਂ 'ਹਾਨੀ ਰਹਿਤ ਵਪਾਰ' ਹੋ ਸਕਦੇ ਹੋਵੇ, ਪਰੰਤੂ ਮਛਲੀ, ਪੱਥਰ ਚੱਟ ਕੇ ਮੁੜਦੀ ਹੈ। ਚਾਰ-ਪੰਜ ਕੈਸਿਟ ਆਉਣ ਨਾਲ ਵੀ ਉਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ ਜਿਸਦੀ ਕਲਾਕਾਰ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਗੀਤ ਇਕ ਬਿਉਪਾਰ ਬਣਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਐਸ. ਅਸ਼ੋਕ ਭੌਰਾ ਨੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਇਕ, ਲੇਖ ਵਿਚ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ-

ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੰਗੀਤ ਹੈ। ਗੀਤਾਂ ਚੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਹੈ ਪਰ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਪਛੜ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਗੀਤ-ਲੋਕ ਗੀਤ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ। ਸਾਲ 1997 ਦੀਆਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੋ ਤਾਂ ਆਏ ਦਿਨ ਅੱਧੀ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਕੈਸੇਟਾਂ ਮਾਰਕੀਟ ਵਿਚ ਡਿਗਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਿਹੜੀ ਹੈ ? ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਗੀਤ ਵੀ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ ਤੇ ਵਪਾਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।[4]

ਉਪਰੋਕਤ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ, ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਕਾਂ, ਅਤੇ ਉੱਭਰਦੇ ਹੋਏ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਕੈਸਿਟਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਅਗਰ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਰਿਆਜ਼ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਜਾਇ ਤਾਂ ਕੈਸਿਟ ਕੰਪਨੀਆਂ ਵਾਲੇ ਖੁਦ, ਕਲਾਕਾਰ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਤਾਂ ਆਖਿਰਕਾਰ ਵਪਾਰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਘਾਟੇ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਵਾਧੇ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ ਕ੍ਰਿਤ ਅਨਿਲ ਨਰੂਲਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਜ਼ ਇਹ ਹਨ: ਢੋਲ, ਢੋਲਕੀ, ਢੱਡ, ਖੰਜਰੀ, ਨਗਾਰਾ, ਮੱਛਲੀ, ਤੂੰਬੀ, ਸਾਰੰਗੀ, ਤੂੰਬਾ, ਦੋਤਾਰਾ, ਅਲਗੋਜ਼ੇ (ਨਗੋਜ਼ੇ) ਘੜਾ, ਚਿਮਟਾ, ਖੜਤਾਲ, ਘੁੰਗਰੂ,

ਕੈਂਸੀਆਂ, ਸੱਪ ਅਤੇ ਕਾਟੋ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਜ਼ ਬਦਲਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਚ : ਭੰਗੜਾ, ਗਿੱਧਾ, ਝੂਮਰ, ਘੁੰਮਰ, ਕਿੱਕਲੀ ਅਤੇ ਕੱਥਕ ਆਦਿ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਨਾਚ ਵੀ ਬੜੇ ਪਿਆਰੇ ਅਤੇ ਖਿੱਚ ਭਰਪੂਰ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਭਰੂਆਂ ਦਾ ਭੰਗੜਾ ਅਤੇ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦੇ ਗਿੱਧੇ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਚਾਂ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਲੈ, ਕਠਿਨ ਅਦਾਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਲੈਕਾਰੀਆਂ ਕਰਕੇ, ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅਤਾ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਕਲ ਵਧੇਰੇ ਗਾਣੇ ਉਹ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿੰਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭੰਗੜਾ ਜਾਂ ਗਿੱਧਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਗੀਤ, ਅਤੇ ਲੋਕ ਨਾਚਾਂ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ 50 ਵੀਂ ਵਰ੍ਹੇ ਗੰਢ ਦੇ ਅਵਸਰ ਤੇ, ਜਿੱਥੇ 'ਭਾਰਤੀ-ਆਜ਼ਾਦੀ' ਦੇ ਭਖਦੇ ਮਸਲੇ ਹੱਲ ਕਰਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੀ 'ਸੋਧ ਅਤੇ ਸੋਧ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਕਿਸੇ ਇਕੱਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ, ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।

-ਕੇ. ਐਲ. ਸਹਿਗਲ (1904-1947) ਜੰਮੂ, ਜਾਲੰਧਰ, ਕਲਕੱਤਾ, ਬੰਬਈ
-ਮੁਹੰਮਦ ਰਫ਼ੀ (1924-1980) ਸਿਆਲਕੋਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਲਾਹੌਰ, ਬੰਬਈ
-ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ (1940-) ਅੰਬਾਲਾ, ਜਾਲੰਧਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਬੰਬਈ
-ਚਿੱਤਰਾ ਸਿੰਘ (1943) ਢਾਕਾ (ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼) ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਬੰਬਈ
-ਲਾਲ ਚੰਦ ਯਮਲਾ ਜੱਟ (1906- ?) ਸਿਆਲੋਕਟ, ਲੁਧਿਆਣਾ
-ਊਸ਼ਾ (ਬੇਲਾ ਸਵੇਰ) 1939- ਬੰਬਈ
-ਮਹਿੰਦਰ ਕਪੂਰ (1934-) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ - ਬੰਬਈ
-ਮੀਨੂੰ ਪ੍ਰਸੋਤਮ (1944) ਪਟਿਆਲਾ, ਬੰਬਈ
-ਜੋਗਿੰਦਰ ਕੌਰ (1928) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
-ਐਸ. ਮੋਹਿੰਦਰਾ (1930) ਲਾਇਲਪੁਰ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਬੰਬਈ
-ਹੰਸ ਰਾਜ ਬਹਿਲ (1922) ਗੁਜਰਾਤ (ਪਾਕਿਤਸਾਨ) ਬੰਬਈ
-ਲਾਲ ਬੇਦੀ (1924) ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
-ਐਸ. ਬਲਬੀਰ (1936) ਜੰਡਿਆਲਾ ਗੁਰੂ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਬੰਬਈ
-ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੋਹਲੀ (1937) ਲਾਹੌਰ, ਬੰਬਈ
-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੌਰ (1923) ਲਾਹੌਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ
-ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ (1930) ਲਾਹੌਰ, ਦਿੱਲੀ
-ਨਰਿੰਦਰ ਕੌਰ (1935) ਲਾਹੌਰ, ਦਿੱਲੀ
-ਨਰਿੰਦਰ ਬੀਬਾ (1941-1997) ਸਰਗੋਧਾ (ਪਾਕਿ) ਲੁਧਿਆਣਾ
-ਸ਼ਮਸ਼ਾਦ ਬੇਗਮ (1923- ?) ਲਾਹੌਰ, ਬੰਬਈ
-ਪੁਸ਼ਪਾ ਹੰਸ (1926 - ?) ਲਾਹੌਰ, ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਬੰਬਈ
-ਰਵੀ ਸ਼ਰਮਾ (1928) ਲਾਹੌਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
-ਹਰੀ ਜਗਿਆਸੂ (1932) ਲਾਹੌਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
-ਪ੍ਰੇਮ ਜਗਿਆਸੂ (1937) ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
-ਨੂਰਾਂ (1936) ਜਾਲੰਧਰ ਦੇਹਾਂਤ - ?
-ਹਰਚਰਨ ਗਰੇਵਾਲ -ਸੀਮਾਂ ਗਰੇਵਾਲ (1930- ?) ਲੁਧਿਆਣਾ
-ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਜੱਗਾ (1932- ?) ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ
-ਹਰਚਰਨ ਕੌਰ ਸ਼ਮਾਂ (1938) ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ (ਪਾਕਿ) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
-ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ (1940) ਲੁਧਿਆਣਾ, ਬੰਬਈ
-ਗ੍ਰਿਦਮਨ ਸ਼ੈਲੀ (1932) ਜੰਡਿਆਲਾ ਗੁਰੂ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦਿੱਲੀ
-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਕੱਲੇ (1940) ਕਾਨਪੁਰ, ਬੰਬਈ
-ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ (1937) ਬੰਬਈ
-ਨਰਿੰਦਰ ਚੰਚਲ (1940-) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਬੰਬਈ
-ਕੇ. ਦੀਪ (1940-) ਲੁਧਿਆਣਾ
-ਜਗਮੋਹਨ ਕੌਰ (1948-1998) ਲੁਧਿਆਣਾ
-ਹੰਸ ਰਾਜ ਹੰਸ (?) ਜਾਲੰਧਰ
-ਮੁਹੰਮਦ ਸਦੀਕ (-1940) ਲੁਧਿਆਣਾ
-ਸਵੱਰਣ ਲਤਾ (1941) ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ
-ਜਗਜੀਤ ਜ਼ੀਰਵੀ (1940) ਜ਼ੀਰਾ (ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ)
-ਗੀਤੀ ਛਾਬੜਾ (1945) ਦਿੱਲੀ
-ਰਾਣੀ ਬਲਬੀਰ ਕੌਰ (1945) ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
-ਦਿਲਜੀਤ ਕੌਰ (1942) ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ (ਪਾਕਿ) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
-ਦਿਲਰਾਜ ਕੌਰ (1953) ਮੁਜ਼ਫਰਪੁਰ, ਬੰਬਈ
-ਸਵਿਤਾ ਸੁਮਨ (1955) ਨਾਭਾ, ਪਟਿਆਲਾ, ਬੰਬਈ
-ਪ੍ਰੀਤੀ ਚਾਵਲਾ (1955) ਦਿੱਲੀ
-ਗੀਤਾ ਛਾਬੜਾ (1945) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਬੰਬਈ
-ਵਿਜੈ ਬਟਾਲਵੀ (1952) ਬਟਾਲਾ
-ਜਸਵੀਰ ਕੌਰ (1951) ਸਿਆਲੋਕਟ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
-ਰਛਪਾਲ ਸਿੰਘ (1951) ਜਾਲੰਧਰ
-ਲਾਜਬੇਦੀ (1924) ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
-ਰਣਜੀਤ ਕੌਰ (1950) ਰੋਪੜ੍ਹ, ਲੁਧਿਆਣਾ
-ਪਰਮਜੀਤ ਪੰਮੀ (1948) ਲੁਧਿਆਣਾ
-ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਪੋਹਲੀ (1942) ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ, ਜਾਲੰਧਰ
-ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ (1940) ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ
-ਰੇਸ਼ਮਾਂ-ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ (1947) ਸਿਆਲਕੋਟ, ਨਵਾਂ ਕੋਟ
-ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਬਾਵਾ (1937) ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)
-ਗੁਰਮੀਤ ਬਾਵਾ (1938) ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)
-ਜਗੀਰ ਕੌਰ (1955) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
-ਵੀਨਾ ਕੁਮਾਰੀ (1946) ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
-ਨੀਨਾ ਰਾਜਨ (1958) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
-ਪੂਰਨ ਚੰਦ (1938) ਗੁਰੂ ਕੀ ਵਡਾਲੀ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)
-ਬਰਕਤ ਸਿੱਧੂ (1940) ਸ਼ਾਹਕੋਟ ਮਲਸੀਆਂ
-ਕੁਲਦੀਪ ਮਾਣਕ (1937) ਜਲਾਲ (ਬਠਿੰਡਾ)
-ਪ੍ਰੋ. ਸੁਰਨ ਅਰੋੜਾ (1945) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
-ਸੁਰਿੰਦਰ ਛਿੰਦਾ (?) ਲੁਧਿਆਣਾ

-ਪੂਰਨ ਸ਼ਾਹ ਕੋਟੀ (?) ਲੁਧਿਆਣਾ
-ਸਰਦੂਲ ਸਿਕੰਦਰ (?) ਲੁਧਿਆਣਾ
-ਹਾਕਮ ਸੂਫ਼ੀ ( ) ਗਿੱਦੜਬਾਹਾ
-ਗੁਰਦਾਸ ਮਾਨ ( ) ਗਿੱਦੜਬਾਹਾ
-ਅਸ਼ੋਕ ਮਸਤੀ ( ) ਗਿੱਦੜਬਾਹ, ਦਿੱਲੀ
-ਨਿਰਮਲਜੀਤ ਨਿੰਮਾ (ਨਿਰਮਲ ਸਿੱਧੂ) ਮਹਾਣੀ ਖੇੜਾ,
-ਮੋਹਣੀ ਸ਼ਰਮਾ (1956) ਗਿੱਦੜਬਾਹਾ

---

*ਮੁਖੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ, ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ ਮਲੋਟ - 152 107

(1) ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉੱਘੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ, (ਭੂਮਿਕਾ- ਦੋ ਸ਼ਬਦ) ਪੰਜਾਬ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ - ਪਟਿਆਲਾ - 1983
(2) ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਗੀਤਕਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1989, ਆਦਿਕ
(3) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੰਗੀਤ; ਵਿਰਸਾ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਦਿੱਲੀ- 1995, ਪੰਨਾ 113-140
(4) ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਬੀਤੇ ਵਰ੍ਹੇ ਤੇ ਝਾਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ
(5) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੰਗੀਤ (ਵਿਰਸਾ ਤੇ ਵਿਕਾਸ) ਦਿੱਲੀ, 1995, ਪੰਨਾ 52

(ਚਲਦਾ)

PSB does its bit for *bhajans*

We often come across old-timers who start nagging the new generation for forgetting their traditions and adopting the western lifestyle. But how many of them are honestly bothered about preserving our cultural values? Perhaps, we need to have more programmes on our culture by holding frequent shows and involving the youth like we do for various fashion and pop shows.

The Punjab and Sind bank, had decided to popularise Hindustani Devotional Music and set up a unique institution of Devotional Music Archive in Green Park branch in 1995. The institution is working hard not only to preserve devotional music, but also to impart education in this field, totally free of cost. The working style of this archive is also unique. The Punjab and Sind Bank advertises in various newspapers, seeking contributions from the public in the form of old cassettes, LPs (long players) and tapes, The public response has been tremendous. At present, there are more than 700 cassettes of *shabads* and *bhajans* in the archive.

The institution has its own infrastructure for recordings. The public has been granted facility to get free recordings of their own choice from the archive. The oldest one is the collection of *shabads* by Bhai Samund Singh which was recorded in 1908. Other renowned artistes whose audio recordings have been preserved here include Bhai Santa Singh, Bhai Surjit Singh, Bhai Gopal Singh, Pt Bhim Sen Joshi, Pt Jasraj and M.S. Subhalaxmi, "Apart from contributions, All India Radio has proved to be very helpful," says Prof. Paramjit Singh who has been assigned the duty to preserve rare tapes and to impart education in classical music.

Moreover, music enthusiasts can even learn different instruments provided at archives for free. Prof Paramjit Singh, Who was earlier a lecturer in music and later joined the bank service, told that he takes music classes every day. The professor goes on to say: "Thre is no stopping any music lover, all kinds of people young and old come here, and more than 400 students have been enrolled so far." He also said that the bank is planning to transfer the tapes and records to compact dises.

But amidst the new revolution of latest TV channels, rap, pop and rock music, is the younger lot prepared to listen to dovotional music'? May be, if it is taught and promoted in an interesting way like this bank has done.

-Navjot Kaur
Courtesy (Jalandhar News Lines)

When There is Little Gain From Scriptiural Singing[1]

Dr. (Bhai) Harbans Lal[2]

Keertan Meditation

Kirtan is singing of the scripture and Lord's praises in the Guru's presence. It is a part and parcel of the congregational services in Sikhism, and it has been the most popular form of religious services among the Sikhs for centuries. Today, it is an important part of every gurdvara sevice and is almost an exclusive form of activity by many Sikh groups. They hold unceasing exercises of the singing of Holy Scripture for an overnight or a weekend. Akhand keertan jatha and Braham Bunga Samagams are two prime examples but there are many associations attempting to promote keertan.

The attraction of keertan is attributed to the claims of its potency in reviving contemplative consciousness. It offers an occasion for hearing the Divine Word. It is said that by listening and chanting of the transcendental reverberation we can cleanse away all filth of mind and eliminate all doubts within our hearts. This is a devotional method of meditation and is recommended in many faiths.

Absence of Any Gain.

There is no doubt that keertan may take some to the spiritual highs, and one sees the first sign of this ecstasy in the urge to sing along with the cantors. We have seen this often to happen in the Sikh congregations. However, for a great majority of devotees the scene is different. After a life time of bodily participation in thousands of congregation they feel that they really gained nothing spritually. There is no awakening of divine within and the divine consciousness is not in sight. We are not alone in this observation; Guru himself observed this lack of gain and vouchasfed it in the scripture as :

ਇਕਿ ਗਾਵਤ ਕਰੇ ਮਨਿ ਸਾਦੁ ਨਾ ਪਾਹਿ॥[3]

There are those who continue to sing kirtan but are unable to taste the spiritual ecstasy in their consciousness.

The scripture further attests to this fact by saying that to many singers of the holy keertan no gnosis is attained by listening to the teachings of the Guru. The reason is this. Many listen no the teaching of the Guru in the same manner that an animal eats whatever comes, just to fill his belly rather than deriving any intellectual benefit.

ਗੁਰਮਤਿ ਸੁਨਿ ਕਛੁ ਗਿਆਨੁ ਨਾ ਉਪਜਿਓ ਪਸੁ ਜਿਉ ਉਦਰੁ ਭਰਉ॥[4]

No gnosis is established in my mind after religiously listening to the teachings of the true Guru. I am listening to the teachings merely as a beast does to food which he eats only to fill his belly.

The point is that for one whose mind is too entangled in material life, it will take some re-orientation of thoughts and practice of silence to reach the spiritual platform where the divine consciousness is visible. This paper is to tease out some of the obstacles on the way to such as ecstasy.

Mind is Not Attentive

First and the foremost reason for not gaining anything from the keertan is that whereas we listen to the keertan in flesh our mind and consciousness are not tuned to the listening. The scripture describes the inattentiveness of mind to the keertan beautifully.

ਗੀਤ ਨਾਦ ਮੁਖਿ ਰਾਗ ਅਲਾਪੇ ਮਨਿ ਨਹੀ ਹਰਿ ਹਰਿ ਗਾਵਾ॥[5]

Some sing hymns with tunes of songs and melodies, but their minds do not sing of the Lord, Har, Har.

ਮੇਰੇ ਮੋਹਨ ਸ੍ਰਵਨੀ ਇਹ ਨਾ ਸੁਨਾਏ॥ ਸਾਕਤ ਗੀਤ ਨਾਦ ਧੁਨਿ ਗਾਵਤ ਬੋਲਤ ਬੋਲ ਅਜਾਏ॥[6]

The faithless cynic sings religious songs and tunes, and chants them but all this goes waste

and is useless. O my fascinating Lord, let me not listen to this sort of songs.

The Guru also writes that the aspect of keertan that is heard only in flesh is not necessarily an ingredient of meditation. The keertan is a wasteful exercise unless it leads to the true contemplation. Here is the scriptural documentation of this teaching of the Guru.

ਖੋਥੀ ਪੰਡਿਤ ਬੇਦ ਖੋਜੰਤਾ ਜੀਉ।। ਹੋਇ ਬੈਰਾਗੀ ਤੀਰਥਿ ਨਾਵੰਤਾ।। ਗੀਤ ਨਾਦ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਵੰਤਾ ਜੀਉ।। ਹਰਿ ਨਿਰਭਉ ਨਾਮੁ ਧਿਆਈ ਜੀਉ।।[7]

The Pandits, the religious scholars, research the books of the Vedas. Some become denunciates, and bathe at sacred shrines of pilgrimage. Some sing turnes, melodies and religious songs. But, finding those not efficacious, I meditate on the Naam, the Name of the Fearless Lord.

ਗੀਤ ਨਾਦ ਕਵਿਤ ਕਵੇ ਸੁਣਿ ਰਾਮ ਨਾਮਿ ਦੁਖੁ ਭਾਗੇ।।[8]

I have heard the religious songs and the music, and the poems of the poets; but only the Name of the Lord takes away my pain.

Mind Is Still-less

We go to the sangat or present ourselves to the keertan-listening and, instead, find our wandering mind to take over. This is the most troubling characteristic of our mind that it tends not to ever stand still to listen. The scripture says,

ਚੰਚਲੁ ਚੀਤੁ ਨ ਰਹਈ ਠਾਇ।।[9]

The fickle consciousness does not remain still.

ਮਨੁ ਚੰਚਲੁ ਧਾਵਤੁ ਫੁਨਿ ਧਾਵੈ।।[10]

The human mind is restless (fickle, volatile) and it keeps on running and rushing.

The restless nature of the human mind can be very well felt during any attempt to listen to the spiritual vocie via the keertan. Attempting to listen to the keertan is very troubling example where we wish to hold our thoughts still and do not succeed. When we close our eyes in any attempt to listen, we are amazed to discover a boiler factory inside of us. As the Guru syas,

ਮਨਹਿ ਬਿਆਪਤ ਅਨਿਕ ਤਰੰਗਾ।।[11]

Countless waves begins to trouble the human mind continuously. During every attempt to listen or connect to the sabad, all sorts of thoughts begin to flash through our mind, simple things such as: did I turn off my Internet phone line ? Did I turn off my car's headligths? Did I put the cat oustside? Other thoughts, not so simple or unimportant, also come in. Thoughts of fear or doubt, places and people, revenge and animosity, and exorcism or sensuality are some of the other examples. The reason for the unprecedented still-less-ness is that our mind is created with instincts that act like antennas scanning and picking up all the voices of mental processes. The voices are entertained not only from the outside world but more so from the inside world. Guru describes this as:

ਚੰਚਲ ਮਨੁ ਦਹ ਦਿਸਿ ਨਿਉ ਧਾਵਤ ਅਚਲ ਜਾਹਿ ਠਹਰਾਨੋ।।[12]

The restless mind wanders in all ten directions-even though it seeks to be pacified and restrained.

ਭਰਮੇ ਭੂਲਾ ਦਹ ਦਿਸਿ ਧਾਵੈ।। ਨਿਮਖ ਮਾਹਿ ਚਾਰਿ ਕੁੰਟ ਫਿਰਿ ਆਵੈ।।[13]

Deluded by doubt, the mind wanders around in the ten directions. In an instant, these mind go around Four Corners of the world and come back again and again.

ਜਿਉ ਕੂਕਰੁ ਹਰਕਾਇਆ ਧਾਵੈ ਦਹ ਦਿਸ ਜਾਇ।।[14]

The mind runs around in all dirctions like a mad dog.

ਇਹੁ ਮਨੁ ਚੰਚਲ ਵਸਿ ਨ ਆਵੈ।। ਦੁਬਿਧਾ ਲਾਗੈ ਦਹ ਦਿਸਿ ਧਾਵੈ।।[15]

This unstable mind cannot be held steady. Attached to duality, it wanders in the ten directions.

The Still-less-ness of mind is essentially the classic psychology of modern person. It relates to mental impulses that drive people ceaselessly to run around in order to seek new experiences and possessions without ever finding fulfillment. The Guru describes this phenomennon of mind in his words as:

ਸਾਧੋ ਇਹੁ ਮਨੁ ਗਹਿਓ ਨ ਜਾਈ।। ਚੰਚਲ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਸੰਗਿ ਬਸਤੁ ਹੈ ਯਾ ਤੇ ਥਿਰੁ ਨ ਰਹਾਈ।।[16]

O people longing to brings your mind under control, this mind cannot be restrained. Fickle

tendencies dwell within it. As a result, it cannot remain unwavering.

Wandering Mind Gathers Little

The still-less-ness is a great concern to the seekers of spirituality through meditative approaches, because it presents a great hindrance on the path to spirituality. The goal of spirituality is betrayed when the mind roams around away from the domain of the soul.

ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਧਾਵੈ ਤਾ ਕਿਛੂ ਨ ਬੂਝੈ॥[17]

The mind that wanders through the three worlds comprehends nothing of spirituality.

ਮਨੂਆ ਡੋਲੈ ਦਹ ਦਿਸ ਧਾਵੈ ਬਿਨੁ ਰਤ ਆਤਮ ਗਿਆਨਾ॥18

The minds waver and wander in ten directions devoid of any direction towards devotion or enlightenment of the soul.

The Guru says that the inability to hold the thought in one direction may be the greatest hindrance to realization of spirituality.

ਚੰਚਲ ਚੀਤੁ ਨ ਪਾਵੈ ਪਾਰਾ॥[19]

The fickle consciousness cannot compreherd ot the Divine frontiers.

Further, the scripture questions any likelihood of enlightenment if the loitering of mind goes on.

ਮਨ ਕੇ ਅਧਿਕ ਤਰੰਗ। ਕਿਉ ਦਰਿ ਸਾਹਿਬ ਛੁਟੀਐ॥[20]

The mind is churning with so many waves of thoughts. How can one with such a mind be emancipated in the Court of the Lord ?

ਅੰਧ ਬਿਉਹਾਰ ਬੰਧ ਮਨੁ ਧਾਵੈ॥ ਕਰਣੈਹਾਰੁ ਨ ਜੀਅ ਮਹਿ ਆਵੈ॥[21]

When the mind wavers and wanders bound to blind worldly affairs, then the Creator Lord does not come to reside in its.

As a matter of fact it is said that in the company of the restless mind we may erase the effectiveness of any practice of good deeds or religious disciplines. The reason is that the evil impulses take charge and corrupt those well-meaning impulses which urge us for undertaking those activities. The scripture testifies this notion as:

ਕਰਮ ਧਰਮ ਸੰਜਮ ਸੁਚ ਨੇਮਾ ਚੰਚਲ ਸੰਗਿ ਸਗਲ ਬਿਧਿ ਹਾਰੀ॥[22]

The good deeds, righteousness and practice of religion or Dharma, self-discipline, purity, religious vows and all cleansing ways are a loss in the company of the fickle mind.

ਮਨਮੁਖ ਚੰਚਲ ਮਤਿ ਹੈ ਅੰਤਰਿ ਬਹੁਤੁ ਚਤੁਰਾਈ॥ ਕੀਤਾ ਕਰਤਿਆ ਬਿਰਥਾ ਗਇਆ ਇਕੁ ਤਿਲੁ ਥਾਇ ਨ ਪਾਈ॥23

The self-oriented person possesses fickle intellect which is tricky and clever. Whatever this person has done, and all that this person does, goes waste. Not even an iota of it finds an acceptable place.

Origin in Past Lives

Before we can venture to control our mind and its thoughts, it is more appropriate to first understand the basis of our mind's restlessness. To wander in mind is neither your fault nor mine. It is mostly the result of deep-rooted habit of mind that we are born with. We bring this habit with us from our evolutionary history where the laws of jungle prevailed[24]. The role of our evolutionary history in establishing many of the habits of mind was discussed in a previous article.[25] To be ceaseless is one of those habits of mind.

It is well accepted that we spent many of our previous lives in the form of lower and higher animals. The animal world learns to constantly take in information from its surrounding and muscle thier reflexes to fight or flight at every opportunity or challenge. Have you ever seen a cat or rat sit still without a wandering mind ? Childeren who wish to catch a frog or a bird know teh speed and efficiency of these animals well, which these animals exhibit in sensing any charge in their surrounding. You may try an attempt to kill a cockroach with a fly swatter and you will notice the incredible ability of the animal to sense your moves and intentions. When you go near a seemingly quite bird or cockroach, it instantaneously takes notice of your coming and immediately takes a flight. Throw some food in a fish tank and watch countless fish coming to fetch it instantaneously as if they were expecting it. Ani-

mals at all levels of evolution are always found to be scanning their surroundings for any danger to life or their possessins. They also scan for any opportunity for food or other life necessities. The human animal inherits these tendecies and carries those with him/er to all human lives. The initiatives for the real purpose of the juman form are lost in practicing those animal instincts.

ਉਦਮ ਕਰਹਿ ਅਨੇਕ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਨ ਗਾਵਹੀ॥ ਭਰਮਹਿ ਜੋਨਿ ਅਸੰਖ ਮਰਿ ਜਨਮਹਿ ਆਵਹੀ॥ ਪਸੂ ਪੰਖੀ ਸੈਲ ਤਰਵਰ ਗਣਤ ਕਛੂ ਨ ਆਵਏ॥ ਬੀਜੁ ਬੋਵਸਿ ਭੋਗ ਭੋਗਹਿ ਕੀਆ ਅਪਣਾ ਪਾਵਏ॥ ਰਤਨ ਜਨਮੁ ਹਾਰੰਤ ਜੂਐ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਿ ਨ ਭਾਵਹੀ॥ ਬਿਨਵੰਤਿ ਨਾਨਕ ਭਰਮਹਿ ਭ੍ਰਮਾਣੇ ਖਿਨੁ ਏਕੁ ਟਿਕਣੁ ਨ ਪਾਵਹੀ।੨।[6]

The seeker makes all sorts of efforts, but is unable to recite the Lord's Name. The reason being that this person has been wandering through countless cycles of birth and death; he/she dies, only to be born again to go through another life experience. This way the countless lives were lived as beasts, birds, stones and tress- their number cannot be counted. During those lives the seeds of habits are planted and the organism goes through numerous experiences and reaps what is sowed. They suffer the consequences of their own actions. In the prison of the acquired habits and instincts the jewel opportunity of this human life is lost in the gamble, and God is not pleased with him/er at all. Nanak in prayer says that the human are wandering in doubt, and their minds do not find any rest, even for an instant.

During the evolutionary history, the instincts of ceaseless attention to outside distractions would be very valuable for the survival of the species. Thus the skill of spreading the mind in all directions was practiced and preserved very diligently during each form of life that we have gone through, until this habit was thoroughly perfected and selected to be well enbedded in our genetic codes. Just like it is in the animal world, in the earlier forms of our human life continued to build this animal trait. It ensured that we would always be on the alert and on the lookout for any danger or any opportunities. This trait would help us obtain more things and to control more energy. All of these instincts and their manifestation in human behaviors would help us obtain more things and to control more energy. All of these instincts and their manifestation in human behaviors should make our offspring and us move viable. That was the intention of evolution. But we must be cognizant of the price we have to pay for this neat scheme of our genes. Like Faust, we shall never rest contented or be still with what we have achieved. Our mind will always be on the run to scan every thought from inside, and every real or imaginary sensation from outside. It everyday life, even in the more developed human form, this Faustian dissatisfaction can be easily documented. Try to sit still and think or mediate, you, will find your mind to begin wandering every second obliterating any gain from such an exercise, and even if it is to our detriment. Scripture describes this state by saying,

ਇਹੁ ਮਨੁ ਚੰਚਲੁ ਵਸਿ ਨ ਆਵੈ।[7]

The mind is very restless and does not come under my control.

ਮਨੁ ਚੰਚਲੁ ਬਹੁ ਚੋਟਾ ਖਾਇ।[8]

The fickle mind is struck down so many times.

[1]The verses from the Sri Guru Granth Sahib are cited with the author, sources, page and line numbers according to the Granth published by Shiromini Parbhadak Committee, Amritsar. Each verse is followed by a brief commentary relating to the subject of this discussion and may be distinct from an exact translation.

[2]Address all corrsopondence to Dr. Harbans Lal, Ph.D., D.Litt (Hons.), Professor and Chairman, Department of Pharmaclogy, University of North Texas Health Science Center at Fort Worth, 3500 Camp Dowie Blvd. Fort Worth, Taxas 76016.

[3]Das, Guru, In *Sri Guru Granth Sahib (1604), p. 158,l.16.*

[4]Bahadur, Guru Teg, In *Sri Guru Granth Sahib (1604), p. 685, i.8*

[5]Dev, Guru Arjan, In Sri Guru Granth Sahib (1604), p.1003, 1.5.

[6]Dev, Guru Arjan, In Sri Guru Granth Sahib (1604), p.216

[7]Dev, Guru Arjan, In Sri Guru Granth Sahib, (1604),p.216
[8]Dev, Guru Nanak, In Sri Guru Granth Sahib (1604), p.1109.
[9]Dev, Guru Nanak, In : Sri Guru Granth Sahib (1604), p.22, 1.9.
[10]Dev, Guru Nank, In : Sri Guru Granth Sahib (1604), p.222, 1.9.
[11]Dev, Guru Arjan, In: Shri Guru Granth Sahib (1604), p.759, 1.12.
[12]Bahadur, Guru Teg, In: Shri Guru Granth Sahib (1604), p 685, 1.5.
[13]Dev, Guru Arjan, In : Sri Guru Granth Sahib (1604), p.277.
[14]Dev, Guru Arjan, In : Sri Guru Granth Sahib (1604), p.50.
[15]Dev, Guru Amar, In : Sri Guru Granth Sahib (1604), p.127.
[16]Bahadur, Guru Teg, In : Sri Guru Granth Sahib (1604), p.219,1.13.
[17]Dev, Guru Arjan, In : Sri Guru Granth Sahib (1604), p.1078
[18]Dev, Guru Araj, In : Sri Guru Granth Sahib (1604), p.1013
[19]Dev, Guru Amar, In : Sri Guru Granth Sahib (1604), p.1189, 1.2.
[20]Das, Guru Amar, In : Sri Guru Granth Sahib (1604), p.1088, 1.18.
[21]Dev, Guru Arjan, In : Sri Guru Granth Sahib (1604), p.1143
[22]Dev, Guru Arajn, In : Sri Guru Granth Sahib (1604), p.1388, 1.8
[23]Dasm, Guru Amar, In : Sri Guru Granth Sahib (1604), p.1414
[24]Lal, *H., Habits of Mind :* An Evolutionary Perspectives, **From Both Sides of Ocean,** 44 (March-April), 10-12. 1998.
[25]Lal, *H., Habits of Mind :* **From Both Sides of Ocean,** in press. 1998
[26]Dev, Guru Arjan, In : Sri Guru Granth Sahib (1604), pa 705, 1.8.
[27]Das, Guru Amar, In : Sri Guru Granth Sahib (1604), p. 127, 1.12

(ਚਲਦਾ)

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ

੧. ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਆਖਿਆਨ ੨. ਦਸ ਗੁਰ ਰਤਨਾਵਲੀ ੩. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਰਮਤਿ ਲੇਖ
੪. ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤੇ ਆਤਮਾ ੫. ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਪਾਦਨ ਨਿਰਣੈ ੬. ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿੱਚ
੭. ਸਾਚੀ ਪ੍ਰੀਤਿ (ਅਰਥ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਗੋਯਾ)
੮. ਜੁਆਬ-ਉਲ-ਜੁਆਬ (ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਣ ਵਿੱਧੀ ਦੇ ਸ਼ੁਧ ਉਚਾਰਣ ਬਾਰੇ)
੯. ੮੦੦ *Gems of Thoughts from Guru Nanak*
੧੦. ਅਨਦੁ ਸੁਣਹੁ ਵਡਭਾਗੀਹੋ (ਅਰਥ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ) ੧੧. ਧਰਮ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ
੧੨. ਗੁਲਦਸਤਾ : ਸੁਖਨ-ਹਾਇ-ਦਾਨਿਸ਼ਮੰਦਾਂ ੧੩. ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪਕਤਾ
੧੪. ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਰੇ ਚੋਣਵੇਂ ਲੇਖ ੧੫. ਬਿਬੇਕ ਬੁਧਿ
੧੬. ਦੁਨੀਆਂ ਹੋਸ਼ਿਆਰ ਬੇਦਾਰ-ਮੁਸੀਅਤ ਹਉ ਰੇ ਭਾਈ (ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਰੇ)
੧੭. ਕਥਾ ਸਾਗਰ ੧੮. ਵਿਕੋਲਿੱਤਰੇ ਗੁਰਮਤਿ ਲੇਖ ੧੯. ਗੁਰਮਤਿ ਵੀਚਾਰ
੨੦. ਉਜਾਲੇ ਯਾਦਾਂ ਦੇ (ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ) ੨੧. ਟੈਗੋਰ ਡਰਾਮੇ (ਅਨੁਵਾਦ)

ਮਿਲਣ ਦਾ ਪਤਾ :
ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਟ੍ਰਸਟ (ਰ)
1186 ਸੈਕਟਰ, 18-ਸੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 160 018
ਫੋਨ : 0172-545760, 775993

ਨੋਟੇਸ਼ਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ

ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ

ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੫॥	**Sorath 5th Guru.**	ਸਰੋਠਿ ਪੰਜਵੀਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ।
ਗੁਰੁ ਪੂਰਾ ਭੇਟਿਓ ਵਡਭਾਗੀ ਮਨਹਿ ਭਇਆ ਪਰਗਾਸਾ॥	My Perfect Guru, I have met through the greatest good luck and my mind is illumined.	ਆਪਣੇ ਪੂਰਨ ਗੁਰਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪਰਮ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਨਸੀਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਿਲ ਪਿਆ ਹਾਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਹਿਰਦਾ ਰੋਸ਼ਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।
ਕੋਇ ਨ ਪਹੁਚਨਹਾਰਾ ਦੂਜਾ ਅਪੁਨੇ ਸਾਹਿਬ ਕਾ ਭਰਵਾਸਾ॥੧॥	None else can equal me, as I have the support of my Lord.	ਕੋਈ ਹੋਰ ਮੇਰੀ ਬਰਾਬਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਜੋ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਆਮੀ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੈ।
ਅਪੁਨੇ ਸਤਿਗੁਰ ਕੈ ਬਲਿਹਾਰੈ॥	Unto my True Guru, I am a sacrifice.	ਆਪਣੇ ਸਚੇ ਗੁਰਾਂ ਉਤੋਂ ਮੈਂ ਕੁਰਬਾਨ ਹਾਂ।
ਆਗੈ ਸੁਖੁ ਪਾਛੈ ਸੁਖ ਸਹਜਾ ਘਰਿ ਆਨੰਦੁ ਹਮਾਰੈ॥ ਰਹਾਉ॥	Before me, now, there is peace Hereafter I shall have celestial bliss. In my home there is all-joy. Pause.	ਮੇਰੇ ਮੁਹਰੇ, ਹੁਣ ਆਰਾਮ ਹੈ। ਏਦੂੰ ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਬੈਕੁੰਠੀ ਆਨੰਦ ਮਿਲੇਗਾ। ਮੇਰੇ ਗ੍ਰਿਹ ਵਿਚ ਸਮੂਹ-ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ। ਠਹਿਰਾਉ।
ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਕਰਣੈਹਾਰਾ ਸੋਈ ਖਸਮੁ ਹਮਾਰਾ॥	He, the Creator and Innerknower, is my Master.	ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਉਹ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਹੀ ਮੇਰਾ ਮਾਲਕ ਹੈ।
ਨਿਰਭਉ ਭਏ ਗੁਰਚਰਣੀ ਲਾਗੇ ਇਕ ਰਾਮ ਨਾਮ ਆਧਾਰਾ॥੨॥	Having the prop of the unique Lord's Name and repairing to the Guru's feet, I have become fear-free.	ਅਦੁੱਤੀ ਸਾਂਈ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਅਤੇ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਪੈਰੀ ਪੈ, ਮੈਂ ਡਰ-ਰਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ।
ਸਫਲ ਦਰਸਨੁ ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਪ੍ਰਭੁ ਹੈ ਭੀ ਹੋਵਨਹਾਰਾ॥	Fruitful is the vision and immortal the form of my Master. He is and shall also be.	ਫਲਦਾਇਕ ਹੈ ਦੀਦਾਰ ਅਤੇ ਅਮਰ ਸਰੂਪ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਦਾ। ਉਹ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗੇ ਨੂੰ ਭੀ ਹੋਵੇਗਾ।
ਕੰਠਿ ਲਗਾਇ ਅਪੁਨੇ ਜਨ ਰਾਖੇ ਅਪੁਨੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਪਿਆਰਾ॥੩॥	Hugging to His bosom the Lord saves His slaves. Their love for Him is sweet unto the Lord.	ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਸੁਆਮੀ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕਾ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਸੁਆਮੀ ਨੂੰ ਮਿਠੜੀ ਲਗਦੀ ਹੈ।
ਵਡੀ ਵਡਿਆਈ ਅਚਰਜ ਸੋਭਾ ਕਾਰਜੁ ਆਇਆ ਰਾਸੇ॥	Great is the greatness and wonderous the magnificence of the Lord. Through Him the affairs are adjusted.	ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਅਤੇ ਅਦਭੁਤ ਤੇਜ ਪ੍ਰਤਾਪ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕੰਮ ਕਾਜ ਦਰੁਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
ਨਾਨਕ ਕਉ ਗੁਰੁ ਪੂਰਾ ਭੇਟਿਓ ਸਗਲੇ ਦੂਖ ਬਿਨਾਸੇ॥੪॥੫॥	Nanak has met with the Perfect Guru and all his sorrows are dispelled.	ਨਾਨਕ ਪੂਰਨ ਗੁਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਪਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੁਖੜੇ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।
ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ ੫॥	**Dhanasri 5th Guru.**	ਧਨਾਸਰੀ ਪੰਜਵੀਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ।
ਤੁਮ ਦਾਤੇ ਠਾਕੁਰ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕ ਨਾਇਕ ਖਸਮ ਹਮਾਰੇ॥	O Master, Thou art my Beneficent Lord, the Cherisher and the Spouse.	ਹੇ ਮਾਲਕ! ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਦਾਤਾਰ ਸੁਆਮੀ, ਪੋਸਣਹਾਰ ਅਤੇ ਸਿਰ ਦਾ ਸਾਂਈਂ ਹੈਂ।
ਨਿਮਖ ਨਿਮਖ ਤੁਮ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਹੁ ਹਮ ਬਾਰਿਕ ਤੁਮਰੇ ਧਾਰੇ॥੧॥	Every moment, Thou nurseth me. I, Thine child, have Thy support alone.	ਹਰ ਮੁਹਤ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਪਰਵਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈਂ। ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਬੱਚਾ, ਤੇਰੇ ਹੀ ਆਸਰੇ ਹਾਂ।

ਜਿਹਵਾ ਏਕ ਕਵਨ ਗੁਨ ਕਹੀਐ॥	With one tongue of mine, what excellences of Thine can I utter.	ਆਪਣੀ ਇਕ ਜੀਭ ਨਾਲ ਮੈਂ ਤੇਰੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾਈਆਂ ਉਚਾਰਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?
ਬੇਸੁਮਾਰ ਬੇਅੰਤ ਸੁਆਮੀ ਤੇਰੋ ਅੰਤੁ ਨ ਕਿਨ ਹੀ ਲਹੀਐ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥	Infinite and Limitless art Thou, O Lord, None knows Thine end. Pause.	ਅਨੰਤ ਅਤੇ ਹੱਦਬੰਨਾ-ਰਹਿਤ ਹੈਂ, ਤੂੰ ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ! ਤੇਰੇ ਓੜਕ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਠਹਿਰਾਉ।
ਕੋਟਿ ਪਰਾਧ ਹਮਾਰੇ ਖੰਡਹੁ ਅਨਿਕ ਬਿਧੀ ਸਮਝਾਵਹੁ॥	Thou destroyest millions of my sins and instructest me in many ways.	ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਹੀ ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈਂ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤਿਆਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸਿਖਮਤ ਦਿਦਾ ਹੈਂ।
ਹਮ ਅਗਿਆਨ ਅਲਪ ਮਤਿ ਥੋਰੀ ਤੁਮ ਆਪਨ ਬਿਰਦੁ ਰਖਾਵਹੁ॥੧॥	I am ignorant and have trifling and paltry understanding. Save me Thou, by Thy innate nature.	ਮੈਂ ਬੇਸਮਝ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਹੋਛੀ ਅਤੇ ਤੁੱਛ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁਭਾਵ ਦੁਆਰਾ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ।
ਤੁਮਰੀ ਸਰਣਿ ਤੁਮਾਰੀ ਆਸਾ ਤੁਮ ਹੀ ਸਜਨ ਸੁਹੇਲੇ॥	I seek Thy protection. Thou alone art my hope and comforting friend.	ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਪਨਾਹ ਲੋੜਦਾ ਹਾਂ। ਕੇਵਲ ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਰੀ ਆਸ ਉਮੈਦ ਅਤੇ ਸੁਖਦਾਈ ਮਿੱਤ੍ਰ ਹੈਂ।
ਰਾਖਹੁ ਰਾਖਨਹਾਰ ਦਇਆਲਾ ਨਾਨਕ ਘਰ ਕੇ ਗੋਲੇ॥੩॥੧੨॥	O merciful Master, my saviour, save Thou Nanak, the slave of Thy house.	ਹੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਮਾਲਕ ! ਮੇਰੇ ਰਖਿਅਕ, ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰਿਹ ਦੇ ਗੁਮਾਸ਼ਤੇ ਨਾਨਕ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ।
ਟੋਡੀ ਮਹਲਾ ੫॥	**Todi 5th Guru.**	**ਟੋਡੀ ਪੰਜਵੀਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ।**
ਸਤਿਗੁਰ ਆਇਓ ਸਰਣਿ ਤੁਹਾਰੀ॥	My True Guru, I have sought Thy protection.	ਮੇਰੇ ਸਚੇ ਗੁਰੂ ਜੀ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਪਨਾਹ ਲਈ ਹੈ।
ਮਿਲੈ ਸੂਖੁ ਨਾਮੁ ਹਰਿ ਸੋਭਾ ਚਿੰਤਾ ਲਾਹਿ ਹਮਾਰੀ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥	Grant me the peace and glory of God's Name, and remove thou my anxiety. Pause.	ਮੈਨੂੰ ਰਬ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਠੰਢ ਚੈਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਤਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਅਤੇ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਫ਼ਿਕਰ ਰਫਾ ਕਰ। ਠਹਿਰਾਉ।
ਅਵਰ ਨ ਸੂਝੈ ਦੂਜੀ ਠਾਹਰ ਹਾਰਿ ਪਰਿਓ ਤਉ ਦੁਆਰੀ॥	I see not any other place of shelter. Growing weary I have fallen at Thy door.	ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪਨਾਹ ਦੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀ। ਹਾਰ ਹੰਭ ਕੇ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਬੂਹੇ ਤੇ ਆ ਡਿਗਾ ਹਾਂ।
ਲੇਖਾ ਛੋਡਿ ਅਲੇਖੈ ਛੂਟਹ ਹਮ ਨਿਰਗੁਨ ਲੇਹੁ ਉਬਾਰੀ॥੧॥	Heed not my account, I can only be saved by ignoring the account. Save Thou, me, the meritless one, O Lord.	ਮੇਰਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਨਾ ਪੜਤਾਲ, ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਲੇਖੇ ਪੱਤੇ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਬਚ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਮੈਂ ਗੁਣ-ਵਿਹੂਣ ਦਾ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ ਕਰ ਦੇ, ਹੇ ਸੁਆਮੀ!
ਸਦ ਬਖਸਿੰਦ ਸਦਾ ਮਿਹਰਵਾਨਾ ਸਭਨਾ ਦੇਇ ਅਧਾਰੀ॥	Ever pardoner art Thou, ever Beneficent. Thou, O Lord, givest support to all.	ਸਦਾ ਮਾਫ਼ੀ ਦੇਣਹਾਰ ਤੂੰ ਹੈਂ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਦਇਆਲੂ ਤੂੰ, ਹੇ ਸੁਆਮੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਸਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
ਨਾਨਕ ਦਾਸ ਸੰਤ ਪਾਛੈ ਪਰਿਓ ਰਾਖਿ ਲੇਹੁ ਇਹ ਬਾਰੀ ॥੨॥੪॥੯॥	Slave Nanak follows the way of saints. Save him Thou, O Lord (in this birth) or (this time).	ਗੋਲਾ ਨਾਨਕ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਸਾਹਿਬ! ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ (ਜਨਮ ਵਿਚ) ਜਾਂ (ਇਸ ਦਫ਼ਾ) ਬਚਾ ਲੈ।
ਕਲਿਆਨ ਮਹਲਾ ੪॥	**Kalyan 4th Guru.**	**ਕਲਿਆਨ ਚੌਥੀ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ।**
ਪ੍ਰਭ ਕੀਜੈ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਿਧਾਨ ਹਮ ਹਰਿ ਗੁਨ ਗਾਵਹਗੇ।	O Lord God, the Treasure of bliss, have Thou mercy on me, that I may sing Thine praises.	ਹੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਸਾਂਈਂ ਹਰੀ! ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਮਿਹਰ ਧਾਰ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਤੇਰੀਆਂ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਗਾਇਨ ਕਰਾਂ।

ਹਉ ਤੁਮਰੀ ਕਰਉ ਨਿਤ ਆਸ ਪ੍ਰਭਿ ਮੋਹਿ ਕਬ ਗਲ ਲਾਵਹਿਗੇ ॥੧॥ਰਹਾਉ॥
ਹਮ ਬਾਰਿਕ ਮੁਗਧ ਇਆਨ ਪਿਤਾ ਸਮਝਾਵਹਿਗੇ॥

ਸੁਤੁ ਖਿਨੁ ਖਿਨੁ ਭੂਲਿ ਬਿਗਾਰਿ ਜਗਤ ਪਿਤ ਭਾਵਹਿਗੇ॥੧॥

ਜੋ ਹਰਿ ਸੁਆਮੀ ਤੁਮ ਦੇਹੁ ਸੋਈ ਹਮ ਪਾਵਹਗੇ॥
ਮੋਹਿ ਦੂਜੀ ਨਾਹੀ ਠਉਰ ਜਿਸੁ ਪਹਿ ਹਮ ਜਾਵਹਗੇ॥੨॥
ਜੋ ਹਰਿ ਭਾਵਹਿ ਭਗਤ ਤਿਨਾ ਹਰਿ ਭਾਵਹਿਗੇ॥

ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਮਿਲਾਇ ਜੋਤਿ ਰਲਿ ਜਾਵਹਗੇ॥੩॥

ਹਰਿ ਆਪੇ ਹੋਇ ਕ੍ਰਿਪਾਲੁ ਆਪਿ ਲਿਵ ਲਾਵਹਿਗੇ॥
ਜਨੁ ਨਾਨਕੁ ਸਰਨਿ ਦੁਆਰਿ ਹਰਿ ਲਾਜ ਰਖਾਵਹਿਗੇ॥੪॥੬॥

I rest ever my hope in Thee, O Lord, When shalt Thou take me in Thy embrace ? Pause.
I am thy ignorant and silly child, O Lord, my Father. Bless Thou me with Thy instruction.
Thy child, every moment errs and commits faults, but still he is pleasing to Thee, O Father of the universe.
Whatever Thou givest me, O God Lord, that alone receive I.
For me, there is no other place, where I can go to.
The saints, who are pleasing to God; unto them alone God is pleasing.
The Luminous Lord shall blend their light with His and both the lights shall merge together.
Becoming merciful, of Himself, God shall make me love Him.
Slave Nanak has sought the protection of the Lord's gate and He, the Lord, shall protect his honour.

ਮੈਂ ਸਦੀਵ ਹੀ ਤੇਰੇ ਵਿਚ ਉਮੈਦ ਬੰਨ੍ਹੀ ਰਖਦਾ ਹਾਂ, ਹੇ ਸੁਆਮੀ! ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਕਦੋਂ ਆਪਣੀ ਗਲਵਕੜੀ ਵਿਚ ਲਵੇਂਗਾ ? ਠਹਿਰਾਉ।
ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਬੇਸਮਝ ਅਤੇ ਨਾਦਾਨ ਬੱਚਾ ਹਾਂ, ਹੇ ਸੁਆਮੀ ਮੇਰੇ ਬਾਬਲ! ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਖਮਤ ਪਰਦਾਨ ਕਰ।
ਤੇਰਾ ਬੱਚਾ, ਹਰ ਮੁਹਤ ਭੁਲਦਾ ਅਤੇ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਤਾਂ ਭੀ ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਹੇ ਆਲਮ ਦੇ ਬਾਬਲ!

ਜਿਹੜਾ ਕੁਛ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹੈਂ, ਹੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸਾਂਈਂ! ਕੇਵਲ ਉਹ ਹੀ ਮੈਂ ਪਾਉਂਦਾ ਹਾਂ।
ਮੇਰੇ ਲਈ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ, ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।
ਉਹ ਸੰਤ, ਜਿਹੜੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਹਨ; ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਵਾਨ ਪ੍ਰਭੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਕਰ ਲਵੇਗਾ, ਤੇ ਦੋਨੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।
ਖ਼ੁਦ ਬਖ਼ੁਦ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੋ, ਹਰੀ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਪਾ ਲਵੇਗਾ।
ਗੋਲੇ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸੁਆਮੀ ਦੇ ਦਰ ਦੀ ਪਨਾਹ ਲਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸੁਆਮੀ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਲੱਜਿਆ ਰਖੇਗਾ।

ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਸੁਖ ਨਿਵਾਸ

(ਵਲੋਂ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸਿੱਖ ਵੈਲਫੇਅਰ ਕੌਂਸਿਲ)

ਗਿੱਲ ਫਾਰਮ, ਪਿੰਡ ਖਾਨਪੁਰ, ਖਰੜ, ਰੋਪੜ – ਫੋਨ : 91845741, 91845730

ਏਥੇ 25 ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਤੇ 25 ਅਨਾਥ ਜਾਂ ਗਰੀਬ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬੜੇ ਸੁੱਚਜੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਲੋੜਵੰਦ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪਤੇ ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਕਰੋ :-

ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ, 307, ਸੈਕਟਰ 35-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਫੋਨ : 601947

ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੫ (੬੦੯-੧੦)

ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ

ਥਾਟ : ਖਮਾਜ॥ ਜਾਤੀ ਔੜਵ-ਸੰਪੂਰਨ॥ ਸਮਾਂ : ਰਾਤ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪਹਿਰ॥
ਵਾਦੀ : ਰਿਸ਼ਭ॥ ਸੰਵਾਦੀ : ਧੈਵਤ॥
ਆਰੋਹ : ਸਰ, ਮ ਪ, ਨ ਸਂ॥
ਅਵਰੋਹ : ਸਂ ਰਂ ਨੁ ਧ, ਮ ਪ, ਧ ਮਰ ਨ ਸ॥
ਸੁਰ : ਦੋਨੋ ਨਿਸ਼ਾਦ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸ਼ੁੱਧ, ਅਰੋਹ ਵਿਚ 'ਗੰਧਾਰ' ਤੇ 'ਧੈਵਤ' 'ਵਰਜਿਤ' ਅਵਰੋਹ ਵਿਚ 'ਗ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੇਵਲ ਮੀਡ ਦੁਆਰਾ॥

(ਦਾਦਰਾ)

	1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6
	ਪਧ	ਮ	-	ਰ	ਨੁ	ਸ	ਰ	ਮ	ਪ	ਨ	ਸਂ	ਸਂ
	ਅਪ	ਨੇ	s	ਸਤਿ	ਗੁ	ਰ	ਕੈ	s	ਬਲਿ	ਹਾ	ਰੈ	s
	ਸਂ	ਸਂ	ਸਂਰਂ	ਨੁ	ਧ	ਪ	ਪ	ਪ	ਪਧ	ਮ	ਮ	ਰ
	ਆ	ਗੈ	ss	ਸੁਖੁ	s	s	ਪਾ	ਛੈ	ਸੁਖ	ਸਹਿ	ਜਾ	s
	ਰ	ਮ	ਪ	ਨ	ਸਂ	ਸਂ	ਰਂ	ਨੁ	ਧ	ਮ	-	ਰ
	ਘ	ਰਿ	ਆ	ਨੰ	ਦੁ	ਹ	ਮਾ	s	s	ਰੈ	s	s
	x			0			x			0		
(a)	ਰ	ਮ	ਪ	ਨ	ਨ	ਨ	ਸਂ	ਸਂ	ਸਂ	ਰਂਨ	ਸਂ	ਸਂ
	ਗੁ	ਰੁ	ਪੂ	ਰਾ	s	s	ਭੇ	ਟਿਓ	ਵਡ	ਭਾs	ਗੀ	s
(b)	ਰਂ	ਗਰਂ	ਗਰਂ	ਰਂ	ਨ	ਸਂ	ਨ	ਸਂ	ਰਂ	ਨੁ	ਧ	ਪ
	ਮ	ਨਹਿ	ਭ	ਇਆ	ਪ	ਰ	ਗਾ	s	s	ਸਾ	s	s
(c)	ਰ	ਮ	ਪ	ਨ	ਸਂ	ਸਂ	ਪਧ	ਮ	ਮ	ਰਨ	ਸ	ਸ
	ਅਪ	ਨੇ	s	ਸਾ	ਹਿ	ਬ	ਕਾ	ਭ	ਰ	ਵਾ	ਸਾ	s

ਕੋਇ ਨ ਪਹੁਚਨਹਾਰਾ ਦੂਜਾ, as per (a)
ਅਪਨੇ ਸਾਹਿਬ ਕਾ ਭਰਵਾਸਾ, as per (b) & (c)

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਚੰਦਾ ਭੇਜੋ ਜੀ

ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਅਜੇ ਤਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਚੰਦਾ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਤੁਰੰਤ ਭੇਜਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰੋ। ਆਪ ਦੀ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਨਿਰੰਤਰ ਅਤੇ ਨਿਰਵਿਘਨ ਜਾਰੀ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ ੫ (੬੭੪)

ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ

- ਥਾਟ: ਕਾਫੀ।। ਜਾਤੀ : ਔੜਵ-ਸੰਪੂਰਨ "ਸਮਾਂ : ਦਿਨ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਪਹਿਰ
- ਵਾਦੀ: ਪੰਚਮ ਸੰਵਾਦੀ : ਸੜਜ।।
- ਸੁਰ : ਗੰਧਾਰ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਦ-ਕੋਮਲ। ਬਾਕੀ ਸ਼ੁਧ।। 'ਰੇ' ਤੇ 'ਧ' ਆਰੋਹ ਵਿਚ ਵਰਜਿਤ।।
- ਆਰੋਹ : ਸ ਗੁ, ਮ ਪ, ਨੁ ਸਂ।।
- ਅਵਰੋਹ : ਸਂ ਨੁ ਧ ਪ, ਮ ਪ ਗੁ, ਰ ਸ।।

(ਕੈਹਰਵਾ)

1	2	3	4	5	6	7	8	1	2	3	4	5	6	7	8
												ਨੁ	ਸ	ਗੁ	ਮ
												ਜਿ	ਹ	ਵਾ	s
ਪ	-	ਪ	ਮ	ਪ	ਨੁ	ਧ	ਪ	ਮਗੁ	ਰ	ਸ	-	-	ਮ	-	ਮ
ਏ	s	ਕ	ਕ	ਵ	ਨ	ਗੁ	ਨ	ਕ	ਹੀ	ਐ	s	s	ਬੇ	s	ਸੁ
ਮ	-	ਗੁਰ	ਸ	ਸ	ਮਗੁ	ਪਮ	ਪ	ਮਗੁ	ਰ	ਸ	-	ਗੁ	ਮ	ਪ	ਨੁਨੁ
ਮਾ	s	ਰ	ਬੇ	ਅੰ	s	ਤ	ਸੁ	ਆ	s	ਮੀ	s	ਤੇ	ਰੋ	ਅੰ	ਤੁਨ
ਸਂ	ਸਂ	ਸਂ	-	ਸਂ	ਨੁ	ਧ	ਪ	ਮਗੁ	ਰ	ਸ	-				
ਕਿ	ਨ	ਹੀ	s	ਲਹੀ	s	s	s	ਐ	s	s	s				
x				0				x				0			
												ਗੁ	ਮ	ਪ	ਨੁ
												ਤੁ	ਮ	ਦਾ	s
												ਨਿ	ਮ	ਖ	ਨਿ
ਸਂ	-	ਸਂ	-	ਸਂ	ਨੁ	ਸਂ	ਗੁਂ	ਰਂ	-	ਸਂ	ਸਂ	-	ਸਂਸਂ	ਸਂ	ਸਂਸਂ
ਤੇ	s	ਠਾ	s	ਕੁ	ਰ	ਪ੍ਰ	ਤਿ	ਪਾ	s	ਲ	ਕ	s	ਨਾ	ਇ	ਕ
ਮ	ਖ	ਤੁ	ਮ	ਹੀ	s	ਪ੍ਰ	ਤਿ	ਪਾ	s	ਲ	ਹੁ	s	ਹਮ	ਬਾ	ਰਿਕ
ਨੁ	ਧ	ਪ	-	-	ਪ	ਗੁ	ਮ	ਪ	-	-	-				
ਖ	ਸ	ਮ	s	s	ਹ	ਮਾ	s	ਰੇ	s	s	s				
ਤੁ	ਮ	ਰੇ	s	s	ਧਾ	s	s	ਰੇ	s	s	s				
												-	ਗੁਮ	ਪ	ਨੁਨੁ
												s	ਹਮ	ਬਾ	ਰਿਕ
ਸਂ	ਸਂ	ਸਂ	-	ਸਂ	ਨੁ	ਧ	ਪ	ਮਗੁ	ਰ	ਸ	-				
ਤੁ	ਮ	ਰੇ	s	ਧਾ	s	s	s	ਰੇ	s	s	s				

ਟੋਡੀ ਮਹਲਾ ੫ (੭੧੩)

ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ

- ਥਾਟ: ਤੋੜੀ॥ ਜਾਤੀ : ਸੰਪੂਰਨ ॥ ਸਮਾਂ : ਦਿਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਹਿਰ
-ਵਾਦੀ: ਧੈਵਤ॥ ਸੰਵਾਦੀ : ਗੰਧਾਰ॥
-ਸੁਰ : ਰਿਸ਼ਭ, ਗੰਧਾਰ, ਧੈਵਤ- ਕੋਮਲ॥ ਮਧਿਅਮ-ਤੀਵਰ॥
-ਆਰੋਹ : ਸ ਰੁ ਗੁ, ਮੇ ਪ ਮੇ, ਧੁ ਨ ਸਂ॥
-ਅਵਰੋਹ : ਸਂ ਨ ਧੁ, ਪ, ਮੇ ਗੁ, ਰੁ ਸ॥
-ਮੁੱਖ ਅੰਗ : ਧੁ ਨ਼ ਸ, ਰੁ ਗੁ, ਮੇ ਗੁ ਰੁ ਗੁ, ਰੁ ਸ॥

(ਤੀਨ ਤਾਲ)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
												ਸ	ਰੁ	ਗੁ	ਮੇ
												ਸ	ਤਿ	ਗੁ	ਰ
ਧੁ	-	ਪ	-	ਮੇ	ਗੁ	ਗੁ	ਗੁ	ਰੁ	ਗੁ	ਰੁ	ਸ	ਸ	ਰੁ	ਗੁ	ਮੇ
ਆ	s	ਇਓ	s	ਸ	ਰ	ਣਿ	ਤੁ	ਹਾ	s	ਰੀ	s	ਮਿ	s	ਲੈ	s
ਧੁ	-	ਪ	-	ਮੇ	ਧੁ	ਪ	ਪ	ਮੇ	ਗੁ	ਰੁਗੁ	ਰੁਸ	ਸ	ਰੁ	ਗੁ	ਮੇ
ਸੂ	s	ਖ	s	ਨਾ	ਮ	ਹ	ਰਿ	ਸੋ	s	ਭਾ	s	ਚਿੰ	s	ਤਾ	s
ਧੁ	s	ਧੁ	ਧੁ	ਸਂ	ਨ	ਧੁ	ਪ	ਮੇ	ਗੁ	ਰੁ	ਸ				
ਲਾ	s	ਹਿ	ਹ	ਮਾ	s	s	s	ਰੀ	s	s	s				
												ਮੇ	ਮ਼ੇ	ਧੁ	ਧੁ
												ਅ	ਵ	ਰ	ਨ
ਸਂ	-	ਸਂ	-	ਸਂ	-	ਸਂ	-	ਰੁਂ	-	ਸਂ	-	ਸਂ	-	ਰੁਂ	ਗੁਂ
ਸੂ	s	ਝੈ	s	ਦੂ	s	ਜੀ	s	ਠਾ	s	ਹ	ਰ	ਹਾ	s	ਰਿ	ਪ
ਰਂ	-	ਸਂ	-	ਸਂ	-	ਨ	ਸਂ	ਨਧੁ	-	-	-	ਸਂ	ਨ	ਧੁ	ਪਮੇ
ਰਿਓ	s	ਤਉ	s	ਦੁਆ	s	s	s	ਰੀ	s	s	s	ਲੇ	s	ਖਾ	ss
ਧੁ	-	ਧੁ	ਧੁ	ਧੁ	ਮੇ	ਗੁ	ਰੁ	ਰੁ	ਰੁ	ਸ	ਸ	ਸ	ਰੁ	ਗੁ	ਮੇ
ਛੋ	s	ਡਿ	ਅ	ਲੇ	s	ਧੈ	s	ਛੂ	s	ਟ	ਹ	ਹਮ	ਨਿਰੁ	ਗੁ	ਨ
ਧੁ	-	ਧੁ	ਧੁ	ਸਂ	ਨ	ਧੁ	ਪ	ਮੇ	ਗੁ	ਰੁ	ਸ				
ਲੇ	s	ਹੁ	ਉ	ਬਾ	s	s	s	ਰੀ	s	s	s				
x				2				0				3			

ਕਲਿਆਣ (੧੩੨੧)

ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ

- ਥਾਟ: ਕਲਿਆਣ॥ ਜਾਤੀ : ਸੰਪੂਰਨ ॥ ਸਮਾਂ : ਰਾਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਹਿਰ
-ਵਾਦੀ: ਗੰਧਰ॥ ਸੰਵਾਦੀ : ਨਿਸ਼ਾਦ॥
-ਆਰੋਹ : ਨ਼ ਰ ਗ, ਮੇ ਪ, ਮੇ ਧ ਨ ਸਂ॥
-ਅਵਰੋਹ : ਸਂ ਨ ਧ ਪ, ਮੇ ਗ, ਰ ਨ਼ ਰ ਸ॥
-ਪਕੜ : ਨ਼ ਰ ਗ, ਗ ਰ ਗਮੇ, ਪ ਰ, ਨ਼ ਰ ਸ॥
-ਸੁਰ : ਮਧਿਅਮ ਤੀਬਰ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸ਼ੁਧ॥

(ਤੀਨ ਤਾਲ)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
						ਨ਼	ਧ਼	ਨ਼	ਰ	ਗਮੇਂ	ਪ	-	ਰ	ਗ	ਰ
						ਪ੍ਰ	ਭ	ਕੀ		ਜੈਂs	s	s	ਕ੍ਰਿ	ਪਾ	ਨਿ
ਸ	-	-	ਨ਼	ਸ	-	ਮੇ	ਮੇ.	ਮੇ	ਧ	ਨ	ਧ	ਨ	ਧ	ਪ	-
ਧਾ	s	s	s	ਨ	s	ਹ	ਮ	ਹ	ਰਿ	ਗੁ	ਨ	ਗਾ	s	ਵਹ	s
ਪ	-	ਰ	ਰ	ਗ	-	-	-	ਗ	ਗਗ	ਗ	ਗ	ਮੇ	ਮੇ	ਧ	ਧ
ਗੇ	s	s	s	s	s	s	s	ਹਉ	ਤੁਮ	ਰੀ	ਕ	ਰਉ	s	ਨਿ	ਤ
ਮੇਧ	ਨਂਸ	-	ਨ	ਸਂ	-	-	-	ਸਂ	ਨ	ਧ	ਪ	(ਪ)	ਪ	ਮੇ	ਗ
ਆs	ss	s	s	ਸ	s	s	s	ਪ੍ਰ	ਭ	ਮੋ	ਹਿ	ਕ	ਬ	ਗ	ਲਿ
ਰ	-	ਗਮੇ	ਪ	ਰ	-										
ਲਾ	s	ਵਹਿ	s	ਗੇ	s										
								-	ਗ	ਗ	ਗ	ਮੇ	ਮੇ	ਧ	ਧ
								s	ਜੋ	ਹ	ਰਿ	ਸੁਆ	ਮੀ	ਤੁ	ਮ
ਮੇਧ	ਨਸਂ	-	ਨ	ਸਂ	-	-	-	ਨ	ਰਂ	ਗਂ	ਰਂ	ਨ	ਰਂ	ਸਂ	ਸਂ
ਦੇs	ss	s	s	ਹੋ	s	s	s	ਸੋ	ਈ	ਹ	ਮ	ਪਾ	s	ਵਹਿ	s
ਸਂ	ਸਂ	ਨ	ਨ	ਧ	ਧ	ਪ	ਪ	-	ਪ	ਪ	ਪ	ਪ	ਮੇ	ਗ	ਰ
ਗੇ	s	s	s	s	s	s	s	s	ਮੋਹਿ	ਦੂ	ਜੀ	ਨਾ	s	ਹੀ	s
ਗ	-	ਪ	ਮੇ	ਗ	ਰ	ਸ	-	ਮੇ	ਧ	ਨ	ਧ	ਨ	ਧ	ਪ	-
ਠਉ	s	s	s	s	s	ਰ	s	ਜਿਸ	ਪਹਿ	ਹ	ਮ	ਜਾ	s	ਵਹਿ	s
ਸਂ	ਨ	ਧ	ਪ	ਮੇ	ਗ										
ਗੇ	s	s	s	s	s										
x				2				0				3			

ਗੁਰਮੁਖ ਢੂਢ ਢੂਢੇਦਿਆਂ

(Free Matrimonial Service)

❑ Suitable Male match for issueless legal divorcee (31, 5' 2") B.A, fair Complexion, Ramgarhia vasser, homely girl, one yonger brother, two sisters married, mother housewife, father businessman, ***Contact Box 0049***

❑ Homely (well versed in houshold activities) Kirtan knowing, gursikh girl for Amritdhari Ragi Singh, (32, 5' 6") ***Contact Box 0050***

❑ Gursikh khatri girl of status family for Chadha, M.BA Finance Civil Engineer (26, 5' 6") ***Contact Box 0051***

❑ For a Sikh Amritdhari Boy Age 30 Years Height 5'2"B.A. Music (Ragi Singh) Owns Music Training Institure-Income Four Figure. Wanted Homely, well versed in household activities Gur Sikh Able Life Companion knowing Kirtan. Able to write and read Punjabi. even divorcee ***Contact Box 0052***

❑ Gursikh Match for Nagi Girl M.Sc (Eco) Hons. Amritsar, (5'4") 28, one sister married. One brother B.Tech. own Business. ***Contact Box 0053***

❑ Gursikh Girl for Nagi B.Tech (Textile) Boy (5'6") 27 Two sisters, one married, own Business. ***Contact Box 0054***

❑ Suitable match for Sikh Tonkshatriya unmarried boy (38, 5' 6 1/2") Permanent College Lecturer, UGC Grade, M. A. (Uni. Topper) M. Phil, A known Name in Pbi. Lit, College/Uni. Lecturer Preferred. Well educated family. Early Marriage. ***Contact Box 0055***

❑ Suitable match for Sikh Tonkshatriya Unmarried Girl, (37, 5' 3") M.A., B. Ed., B. Lib. Sc. Permanent CBSE School Lecturer (Non-transferable) Salary Rs. 6500/- PM. Around Ludhiana Preferred. Well Educated family. Early Marriage ***Contact Box 0056***

❑ Suitable match for Sikh divorcee Girl,(27, 5'4") Elder Sister Settled in U.S.A. The boy should be well employed in India or Settled in Canada or U.S.A. ***Contact Box 0057***

❑ Wanted Male Match for a Tonk-Kashatriya (Marjara/Srao) Post graduate girl 26 yrs. 150 Cm, Very fair, M.Sc. Statistics, Doing PGDCA from NIIT, No objection in intercaste marriage with Aroras/Khatris/ Ramgariahs, Father retired PSEB Suptt. Accounts, Green card holder of USA. Mother, Pious religious house wife, also green card holder, one elder brother, engineer doing Job in USA. one elder Sister, Citizen of USA. Contact ***Box 0058***

❑ Grusikh well established parents invite correspondence for their daughter, 27 yrs. (innocently divorced) 5'4", Elder sister settled in USA. boy should be well employed in INDIA, or settled in Canada/USA. Conact ***Box 0059***

❑ Wanted Sikh Male Match for M.A.-B.Ed. Private School teacher, 27yrs. 5', drawing Salary Rs. 3000/- at Jalandhar, Mother Teacher, Father-Govt. Service. Contact ***Box No. 0060***

❑ Wanted Sikh Male Match for M.C.A. 28, 5'7.5", drawing Rs. 14000/- Sugar Mill, Yamana Nagar, Mother, Head Mistress, Father deceased. Contact. ***Box No 0061.***

❑ Wanted Female Match for a Matta Khatri. B.Com. 25, 5'2" the only son in the family, father deceased, Mother Private School teacher, Owns house at Patiala, Income four figures, boy employed in Ltd. Company. Willing to migrate abroad. ***Contact Box 0062***

❑ Wanted Gursikh Male match for a M.A. (History) BA. BEd, (26, 5') father Retd. Suptd. in Medical College, SIMLA. ***Contact Box 0063***

❑ Beautiful Match for a handsome Sikh boy (26, 5'8") BA. II, transporter, father Govt. Service, one brother married, well settled in Belgium, Sister married well settled. ***Contact Box 0064***

❑ Non-drinker, handsome male match for a beautiful convent educated Sikh girl, beloging to Khatri family at Mohali. (25, 5'4") 3 years Advance Diploma Course of Interior Designer, Graduation form Delhi, Lecturer in Polytecnic College, well versed in houshold affairs, homely, sweet-natured, adjustable and soft-spoken. ***Contact Box 0065***

Contact: H.B.S. Chopra 1246, Sector 22-B, Chandigarh

ਸਮਾਵਏ॥ ਗੁਣਵੰਤੀ ਗੁਣ ਰਵੈ ਮੈ ਪਿਰੁ ਨਿਹਚਲੁ ਭਾਵਏ॥ ਨਿਹਚਲੁ ਚਤੁਰੁ ਸੁਜਾਣੁ ਬਿਧਾਤਾ ਚੰਚਲੁ ਜਗਤੁ ਸਬਾਇਆ॥ ਗਿਆਨੁ ਧਿਆਨੁ ਗੁਣ ਅੰਕਿ ਸਮਾਣੇ ਪ੍ਰਭ ਭਾਣੇ ਤਾ ਭਾਇਆ॥ ਗੀਤ ਨਾਦ ਕਵਿਤ ਕਵੇ ਸੁਣਿ ਰਾਮ ਨਾਮਿ ਦੁਖੁ ਭਾਗੈ॥ ਨਾਨਕ ਸਾਧਨ ਨਾਹ ਪਿਆਰੀ ਅਭ ਭਗਤੀ ਪਿਰ ਆਗੈ॥

ਸੰਮਤ ਬਿਕ੍ਰਮੀ	2055	ਪੰਚਮੀ	24 ਨਵੰਬਰ
ਸੰਮਤ ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ	529	ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ	4 ਨਵੰਬਰ
ਸੰਮਤ ਖਾਲਸਾ	299-300	ਸੰਗਰਾਂਦ	16 ਨਵੰਬਰ
ਸੰਮਤ ਸਾਕਾ	1920	ਮੱਸਿਆ	19 ਨਵੰਬਰ

ਐਤ SUN	1 16 ਕਤਕ ਕਤਕ ਸੁਦੀ 12	8 23 ਕਤਕ ਮਘਰ ਵਦੀ 5	15 30 ਕਤਕ ਮਘਰ ਵਦੀ 12	22 7 ਮਘਰ ਮਘਰ ਸੁਦੀ 3	29 14 ਮਘਰ ਮਘਰ ਸੁਦੀ 10
ਸੋਮ MON	2 17 ਕਤਕ ਕਤਕ ਸੁਦੀ 13	9 24 ਕਤਕੁ ਮਘਰ ਵਦੀ 6	16 1 ਮਘਰ ਮਘਰ ਵਦੀ 13	23 8 ਮਘਰ ਮਘਰ ਸੁਦੀ 4	30 15 ਮਘਰ ਮਘਰ ਸੁਦੀ 11
ਮੰਗਲ TUE	3 18 ਕਤਕ ਕਤਕ ਸੁਦੀ 14	10 25 ਕਤਕ ਮਘਰ ਵਦੀ 7	17 2 ਮਘਰ ਮਘਰ ਵਦੀ 14	24 9 ਮਘਰ ਮਘਰ ਸੁਦੀ 5	☆
ਬੁਧ WED	4 19 ਕਤਕ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ	11 26 ਕਤਕ ਮਘਰ ਵਦੀ 8	18 3 ਮਘਰ ਘਬਰ ਵਦੀ 14	25 10 ਮਘਰ ਮਘਰ ਸੁਦੀ 6	☆
ਵੀਰ THU	5 20 ਕਤਕ ਮਘਰ ਵਦੀ1-2	12 27 ਕਤਕ ਮਘਰ ਵਦੀ 9	19 4 ਮਘਰ ਮੱਸਿਆ	26 11 ਮਘਰ ਮਘਰ ਸੁਦੀ 7	☆
ਸ਼ੁਕਰ FRI	6 21 ਕਤਕ ਮਘਰ ਵਦੀ3	13 28 ਕਤਕ ਮਘਰ ਵਦੀ 10	20 5 ਮਘਰ ਮਘਰ ਸੁਦੀ 1	27 12 ਮਘਰ ਮਘਰ ਸੁਦੀ 8	☆
ਸ਼ਨੀ SAT	7 22 ਕਤਕ ਮਘਰ ਵਦੀ 4	14 29 ਕਤਕ ਮਘਰ ਵਦੀ 11	21 6 ਮਘਰ ਮਘਰ ਸੁਦੀ 2	28 13 ਮਘਰ ਮਘਰ ਸੁਦੀ 9	☆

ਬਰਕਤਿ ਨਾਲ ਜਿਸ ਜੀਵ-ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਆ ਵੱਸਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੱਘਰ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਹੋਰ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਤਾਂ ਨਾਸਵੰਤ ਹੈ, ਇਕ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਹੀ ਜੋ ਚਤੁਰ ਹੈ ਤੇ ਸਿਆਣਾ ਹੈ, ਸਦਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਦਾ-ਥਿਰ ਪਿਆਰਾ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਤੀ ਉਸ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਜੀਵ-ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣ ਚੇਤੇ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਡੂੰਘੀ ਸਾਂਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸੁਰਤਿ ਪ੍ਰਭੂ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਟਿਕਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੁਣ ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਆ ਵੱਸਦੇ ਹਨ; ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਜੀਵ-ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤਿ ਸਲਾਹ ਦੇ ਗੀਤ ਬਾਣੀ ਕਾਵਿ ਸੁਣ ਸੁਣ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਚ (ਜੁੜ ਕੇ) ਉਸ ਦਾ ਹੋਰ ਸਾਰਾ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹੇ ਨਾਨਕ ! ਉਹ ਜੀਵ-ਇਸਤ੍ਰੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਤੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ-ਆਪਣਾ ਦਿਲੀ ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅੱਗੇ (ਭੇਟ) ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਵ- ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤਿ ਸਾਲਾਹ ਵਿਚ ਟਿਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਪੱਕੀ ਪਿਆਰ ਦੀ ਗੰਢ ਬੱਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਗਤ ਦਾ ਕੋਈ ਭੀ ਦੁੱਖ ਉਸ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ।

ਗੁਰਪੁਰਬ

ਪਾ. ੧ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਿਆ	1 ਨਵੰਬਰ
ਪਾ. ੧੦ ਗੁਰਿਆਈ ਮਿਲੀ	22 ਨਵੰਬਰ
ਪਾ. ੯ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਏ (ਸ਼ਹੀਦੀ)	24 ਨਵੰਬਰ

ਦਿਨ ਦਿਹਾਰ ਤੇ ਛੁੱਟੀਆਂ

ਨਿਊ ਪੰਜਾਬ ਡੇ	1 ਨਵੰਬਰ
ਸੰਮਤ ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ 530 ਸ਼ੁਰੂ	4 ਨਵੰਬਰ

ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋ

ਚੰਗੇ ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਪਰਕ ਕਰੋ।

ਐਚ. ਐਮ. 74, ਫੇਜ 3 ਬੀ 1

ਮੁਹਾਲੀ

ਫੋਨ-220474

ਸਾਡਾ ਵਿਰਸਾ ਸਾਡਾ ਗੌਰਵ

(ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਟੱਡੀ ਸਰਕਲ ਦਾ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ)

ਪਤਾ:- ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ ਐਕਸਟੈਨਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ-141002

ਗੁਰਸਿੱਖ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਲਈ ਸੰਪਰਕ ਕਰੋ

"ਗੁਰਸਿੱਖ ਸੰਜੋਗ"

(ਪੰਦਰਾ-ਰੋਜ਼ਾ ਪੱਤਰ)

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਅਕਾਲੀ ਬਾਬਾ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ, ਪੂਸਾ ਰੋਡ

ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ-110 060 ਫੋਨ : 5735955

ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾਓ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਚੰਗੇਰਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੁਝਾਅ ਭੇਜੋ।

Registration No. Chandigarh Div./52/98 RNI Regd. No. 46788/89 ISSN-002045

IQBAL NURSING HOME & HOSPITAL

74, CLUB ROAD, CIVIL LINES, LUDHIANA-141 001

A Pioneer Institution to start I.V.F.
[Test Tube Baby treatment] in North India.

A COMPLETE HOSPITAL OF GYNAE & OBSTETRICS

- ★ WITH 100 BEDS
- ★ ENDOSCOPIC SURGERY UNIT (TCRE)
- ★ INFERTILITY UNIT
- ★ NEO-NATAL UNIT
- ★ MAJOR & MINOR GYNAE & OBST. SURGERY
- ★ MICRO-TUBAL SURGERY
- ★ X-RAYS & ULTRA-SOUND : ABDOMINAL & VAGINAL PROBE
- ★ VACCINATION UNIT WITH COLD CHAIN PRESERVED VACCINES
- ★ ULTRA MODERN LAB EQUIPPED WITH LATEST
- ★ RADIO IMMUNO ASSAY FOR HORMONES
- ★ CRYO-PRESERVATION OF SEMEN (SEMEN-BANK)
- ★ I C S I
- ★ The ultimate in treatment for childless couples

THE LEADERS IN MEDICAL CARE

CONSULTANTS AVAILABLE

DR. (MRS.) & DR. IQBAL PH. : (O) 444751, (R) 444484
DR. (MRS.) & DR. M. CHAWALA (O) 444759, (R) 410444
DR. (MRS.) & DR. V.P. TAKKAR
DR. JAGJIT SINGH
R. K. BANSAL

HOSPITAL Nos.
PH. : 444753, 754, 755, 756, 757